

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 100 (17237)

2006 чылдың
АВГУСТ 10,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 14.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Кызылдың дааранылга фабрикасында

БУУРААШКЫНГА ДУЖУП БЕРБЭЭН БУДУРУЛГЕДЕ

«Кызылдың дааранылга фабрикасы» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин төөгүзүн алгаш көөр чүве болза, ол эге баштай кадыг-дошкун дайын чылдарының үези — 1942 чылда ПАТБ чанынга ажыттыг турган, а амгы чаа оран-саваже 1973 чылда көжүп кирген. Бо хуннерде ук бүдүрүлгедө буураашкын чарлааш, даштындан уштап-башкарар эргелекчи кылдыр В.М.Доржукайны салган, а фабриканың күүсекчи директору болуп М.Ш.Очур ажылдап турар.

Бүдүрүлгениң күүсекчи директору
М.Ш.Очур ажылчылары-биле.

Мерген Ширин-оолович бо бүдүрүлгени 2004 чылда удуртуп эгелээн, ол ажылдап келгенде, бүдүрүлгениң өрөзи 5 млн. рубль чедип турган. Аныяк удуртукчу бүдүрүлгениң ажылын сегидер дээш кызып ажылдаанының түң-нелинде, бо хуннерде ажылдакчыларга шалың дээш өрө чок, чыылган «мөөң» өрөзинин чартыын база төлөпкенер.

Ниитизи-биле фабрикада бо хуннерде даңзы езугаар 64 кижи бактаап турар. 2006 чылдың бир-ги чартык чылында 2 млн. рубль-дин бараанын бүдүргөн. Фабрика хуу кижилерден чагылдарны хүлээп ап, күрүнө чагыы езугаар эртер тендерлерге киришкеш, бюджет организацияларының чагылдарын даараар ажылдарны кылып турар. Тендерлиг садыглаашкын үезинде амгы үедө тургустунуп турар улуг нарын айтырыг бар апарган. Бүдүрүлгө оң мурнунда чылдарда 3 млн. рубль чедир тендерлерге чагылдарны ойнап ап турган болза, ам бо чылын чүгле 344 муң рубль түңгө чагылдар алганнар. Чүл дизе, хуу сайгарлыкчылар көвүдээн, фабрикага чижилге тургузуп турар хуу сайгарлыкчыларның саны 11 чедип, тендерлерге киришкеш, эки чагылдарны ойнап алгаш баар таварылгалар тургустунган. Чүгө дизе, хуу сайгарлыкчылар бараан бүдүрбейн, ону чүгле бир черден садып алгаш, өске организацияга база садыптар болгаш, оларның бараанының өртек-үнези чиик болганы-биле ойнап алгаш баарлар. А херек кырында бараанны кылып-бүдүрүп турар организацияның — дааранылга фабрика-зының барааннарының шынары

рар шывыг-комплектлеринин өртээ 250 хире рубль. Ынчалза-даа шынарын көөр чүве болза, фабрикага даараанының шынары эки болгаш эдилели үр хуу-саалыг болур. «Тыртым кижии каттап төлээр» деп орус үлегер бар. Кандыг-даа бараанны садып алырда, хереклекчи ооң шынарынче көрзе эки ышкаш, бистиң соңгаартан, харын мырыңай Кыдаттын бодундан безин бараан экеп турар сайгарлыкчылары-выс бир-ле дугаарында өртөөн көрүп турар дээрзин утпазывыс чугула. Бичии уругларның хептери бар-дыр. Ол хептерни фабрика даарааш, тускай хыналданы эрттиргеш, гигиена талазы-биле сертификатты холга алгаш, садыглаар кылдыр оон садып үндүрер.

Чамдык идик-хеп аймаан чуурга, будуу ол дүжер, даарашкыларын «бораастап» каан ужундан дораан сектүр азы материалының шынары багай болганын оорур-чирлирин билдир-ле болгай бис. Кыдатка бүдүргөн

Даараныр цехтин ниити ажылчын байдалы.

күрүнө стандартыга дүжүп турар болгаш, бот-үнезинин өртээ аар болганы-биле, аштырышкынга таваржып турар чылдагааны ол. Тендерни ойнап алырга, чагыгның ниити түңүнүн чүгле 30 хуузуң төлээр, а кажан чагыгны шуптузун күүседипкенде, акша-зы болбастай бээр таварылгалар база тургулаар. Ынчал баарга, билдингир ышкашыл, фабриканың чиг этке болгаш өске-даа үндүргөн чарыгдалдарының акшазы ону төлөп бергиге дээр «агаарга» ажыл чок астына бээр-дир-ле. Ооң кадында, амгы бо рынок үезинде бистиң садыг-магазиннеривисте, рыноктарда Кыдаттын шынары багай барааннарының өртек-үнези чиик болганындан база чон акшазының шаа-биле чиик өртек-үнези бодап садыгланыр апарганындан фабрика барааннарының саарылга рыногу сулараан. Чижек кылдыр орун-дөжек шывыг-комплектинин өртээ фабрикада 500 рубль болза, Кыдаттан кээп ту-

хеп аймаа багай дивейн тур мен. Олар амгы бо XXI чүс чылда делегейнин бүгү пөс-таавы бүдүрүлгезинин 80 хуузуң кылып турар. Шынарлыг барааннары эндерик, а бисте кээп турары өртек-үнези чиик, быжындылар, артынчылардан шынар чок кооперативтерге даараан хептер деп билзе чогуур.

Фабриканың күүсекчи директору Мерген Ширин-оолович-биле чугаалашкаш, кончуг ботидепкейлиг, сайзыраңгай, бурунгаар көрүштүг кижидир дээрзин билдим. Фабриканы бут кырынга тургузуп апса-ла, ооң салбырларын кожуннарга база ажыдар планныг кижидир. Амгы үедө суурда даараныр кижии бар болза, чон чаа идик-хеп садып алгаш, «шевер» кижиге дөмей-ле акша төлөп кызыртыр азы чагыг-биле даараар ажылдарны кылдыртып ап турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТР-ниң Чазаанда

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛ — ХҮН АЙТЫРЫЫНДА

Бо чылдың август 4-те республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын даргалааны-биле республиканың чылыг-энергетика комплекстеринин бүдүрүлгелеринин, чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилеринин болгаш школаларның келир кышка белеткелинин чоруп турарының дугайында айтырыгны селектор хуралга сайгарып чугаалашкан.

ТР-ниң энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агыйының сайыдының оралакчызы Альберт Делегнин чугаалааны-биле алырга, чылыг-энергетика комплекстеринин шупту объектилеринин котел агрегаттарына болгаш чылыг четкилеринге гидравликтиг шенелдени чоруткан. Септелге ажылдарын күүседиригге, дериг-херекселдер болгаш материалдар чедиреринге садыглаашкынны эрттирген. «2006 чылда Тыва Республиканың чылыг-энергетика комплекстеринин хөгжүлдезинге күрүнө деткимчези» тускай сорулгалыг республика программасында көрдүнгөн акшаландырышкынның ортумаа-биле 80 хуузу боттанган, а чамдык адырларда ол долу хемчээли-биле келген. Ниитизи-биле чылыг-энергетика комплекстеринин бүдүрүлгелери көрдүнгөн ажылдарын чартындан хөйүн күүсеткен.

Альберт Делегнин демдеглээни-биле алырга, белеткел ажылдарының планын күүседиригге кол-ла шаптараазынны болдуруп турар чүүл, чылыг-энергетика комплекстеринин бот-боттарының аразында удур-дөдир төлөжилгелеринин өрө-зинде болуп турар. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның мэриязының «Тываэнерго» ААН-де өрөзи 18 млн. рубль болуп турар, а «Тываэнерго» боду «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына 62 млн. рубльге өрөлөнгөн, бодунун ээлчээнде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының кредитор өрөзи 243 млн. рубль ашкан. Оон түңнелинде «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының Чадаана участогунда хөмүр-даштын курлавыры 35 муң тоннадан ашпайн турар, а херек кырында хереклели 140 муң тонна турар ужурлуг. Бир эвес бо тургустунуп келген байдалдан үнер дээр болза, адак дээрге 10 млн. рубль херек болуп турар. Хөмүр-даш уургайының күүседиригче директору Станислав Храменковтун чугаазы-биле алырга, бо таварылгада бүдүрүлгениң бүгү күжүн Чадаана участогунче угландырар болгаш республика хөмүр-даш чок артпас ужурлуг деп турар. Төлөттинмээн ЧЭЛТ-ниң тургаш «Чаа-Хөл чылыг» ККБ-ниң септелгезин чорударынга шаптыктап турар.

Чедери берге кожуннарже хөмүр-даш сөөртүлгезинде бергедээшкinner тургустунуп турар. Альберт Делегнин демдеглээни-биле алырга, акшаландырышкынны долу хемчээли-биле боттандырган хирезинде, чамдык кожуннарже кывар-чаар материалдарын сөөртүлгезин орай эгелээн. Кожууннар таварыштыр акша-хөреңгинин эртип турары оожум болуп турары деп оралакчы сайып тайылбырлаан. Ооң-биле чергелештир тус черлерге хөмүр-даш сөөртүлгезинге чагыг салырының талазы-биле садыглаашкынны чогуур үезинде эрттирбээн болуп турар. Чурттакчы чонну

хөмүр-даш-биле хандырар дугайында айтырыг муниципалдыг тургузулганың чагыргаларына дорт хамааржыр. Ооң-биле чергелештир амгы үедө кожуннарда турар одаар чүүл складтары «Республиканың одаар чүүл сайгары» ККБ-ниң балансында турар, ону муниципалдыг тургузулганың өнчүзү кылдыр дамчыдып берип турар.

«Тываэнерго» ААН-ниң чингине директору Анатолий Верзакотун дыңнатканы-биле алырга, бүдүрүлгениң балансында турар чылыг болгаш электри четкилеринин көрдүнгөн септелге ажылдарының чартыын күүсеткен. Шак-ла ындыг байдал «Чылыг четкилери» бүдүрүлгедө болгаш республиканың чуртталга фондузунда тургустунуп турар. Сукпак суурнуң кышка белеткели база-ла берге байдалда чоруп турар. Котельнаяны чартып кылырынга 5 млн. рубль хереклеттинип турар, а бюджетте чүгле 700 муң рубль бар. Ол хиреде чурттакчы чоннуң ажыглан коммунал ачы-дузанында өрөзи 4 млн. рубль чедип турар. Чурттакчы чонга субсидияны долдурарының талазы-биле болгаш чурттакчы чондан төлөттинмээн өрөлөргүн чылдазын организастаар талазы-биле хемчеглерни алып талазы-биле Чуртталга-коммунал ажыл-агый агентилелинин коллегия хуралына протокол шийтипирин хүлээп алган.

Республиканың школаларының одалга сезонунга хамаарыштыр өөредилге сайыды Петр Морозовтун демдеглээни болза, эң-не берге айтырыг өрт сигнализацийын тургузарында болуп турар, а арткан ажылдар график езугаар чоруп турар.

Хуралдың түңнелин үндүрүп тургаш, Чазак Даргазының демдеглээни болза, чылыг-энергетика комплекстеринин бүдүрүлгелеринин, чуртталга-коммунал ажыл-агыйларының объектилеринин, социал адырның шупту удуртукчулары бо чылын одалга сезонунга эрткен чылдың ышкаш айылдыг озал-ондакты болдурбазының талазы-биле бүгү күштү салыры чугула дээрзин демдеглээн. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызынга, хоорайның бюджет албан черлеринге энергияны бергини дээш «Тываэнерго» ААН-ниң мурнунда өрөзин Кызыл хоорайның чагыргазы төлээринин талазы-биле аңгы хуралды эрттирерин дааскан болгаш Саң-хөө яамызы-биле кады кожуннарның чурттакчы чонунга хөмүр-даш сөөртүп чедиреринин айтырыын шийтирлээр. Хөмүр-даш уургайының Чадаана участогун, Сукпак суурнуң, Шагаан-Арыг, Хову-Аксының кышка белеткелин онза контролга алган. Чазак Даргазы септелге ажылдарын август 15-ке чедир дооскан турар, а сентябрь 15-те республика кышка долузу-биле белен турар сорулганы салган.

Бистиң корр.

Политиктиг партияларда

ЭЭЛЧЕГ ЧОК КОНФЕРЕНЦИЯ

«Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тыва девискээр салбырының ээлчег чок конференциясы август 9-та болуп эрткен. Ооң ажылынга 19 тус чер салбырының алды муң кижигүнүнүн делегаттары киришкен.

«Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тыва девискээр салбыры соңгулда мурнунуң программаны бадыйлаар дугайында айтырыгны ээлчег чок конференцияга чугаалашкан. Ында партияның тодаргай ажил-херектерин айыткан. Национал төлөвилелдерни республикага боттандыраарына бүгү талаалыг деткимчени көргүзери, партияның хөй-ниити хүлээп алышкынын дамчыштыр хамаатыларның айтырыгларын шийтирлээринге дуза чедирерин идеккейжидери болгаш өске-даа чугула ажил-херектер программада кирип турар.

Конференцияның делегаттары чажыт бадыйлашкын-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының

Хоойлужудулга палатазының депутаттарына болгаш чаңгыс мандаттыг округтарга, ол ышкаш ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чаңгыс мандаттыг округтарына депутаттарның кандидаттарының партия даңзызын бадыйлаан. Ында республиканың янзы-бүрү ажил-агый адырларының төлээлери төлөптиг кижилер кирген.

Бөгүн «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тыва девискээр салбыры республиканың политиктиг амыдыралында мурнуку турушту бүзүрелдин-биле ээлеп турар. Ынчангаш ам болур соңгулдаларда тиелелгени чедип алгаш, республика парламенти-зинге башкарыкчы турушту ээлээ-

ри, ооң-биле Тываның моон соңгаар салым-чолу дээш депутат бүрүзүнүн харысалгазын бедидери болурун конференцияга демдеглээн.

«Чаңгыс демниг Россия» партиясы аныктар политиказынче улуг кичээнгеи салып турар. «ПолитЗавод», «Чаңгыс демниг Россияның Аныяк гвардиясы» төлөвилелдерниң түннелинде партияның Тыва девискээр салбыры партияның Чиңгине чөвүлелин шийтири езууга төлөвилелдерниң тилекчизи 3 кижини бодунуң партия даңзызында кириген. Депутаттың аныяк кандидаттары 21-ден 28 харлыг болуп турар.

Партия конференциясы чугаалашкан айтырыглар талазы-биле чогуур шийтирлерни хүлээп алган.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.А. Барыбинни шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Ачы-хавыялары болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агыйының сайыды **Сергей Алексеевич Барыбинни** Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2006 чылдың август 4 № 115

Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының акша шаңналының ай санында хемчээлиниң дугайында

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалын ээлеп турар кижилерниң акша төлөвирининг болгаш шаңналының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр доктаадырм болза:

1. Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының ай санында акша шаңналының хемчээлин район коэффициентининг болгаш Соңгу чүк немелдезин кири санаан бир албан-дужаал шалыңының хемчээли болур кылдыр доктаадыр.

2. Бо Чарлыкты боттандыраары-биле холбашкан чарыгдалдарны Тыва Республиканың республика бюджетинде көрдүнген акша-төгериктиң күсели-биле акшаландыраар.

3. Бо Хоойлу 2006 чылдың август 2-ден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2006 чылдың август 4 № 116

ЧАА «МӨГЕЛЕРЛИГ КАЛЕНДАРЬ»

Наадымга уткуштур

Тыва чоннуң ортузунда тыва хүреш сонуургавас кижии кайда боорул аан. Эр хиндиктиг кижии бүрүзү эзер дергизинден туттунуп турар апаргаш-ла, үе-чегези оолдар-биле хүрежи, улуг мөгелер өттүнүп девип турар апаар. Бурунгу өгбелеривистиң аас чогаалында — маадырлыг тоолдарда — эң кол мөөрейни хүреш кылдыр чуруп көргүскени таварылга эвес. Ынчангаш-ла боор, тыва чоннуң ханында мөге кижиниң уран-чараш аргаларлыг хүрежин көрүскээр изиг күзел амгы үеде безин бичии-даа сооваан.

Ам мырыңай «думчукта келген» байырлалдар — Республика хүнү болгаш Наадымга уткуштур «Шын» солунуң фотокорреспондентизи Василий Балчий-оол тыва чоннуң алдар-аттыг мөгелерининг содакшудактыг, кадыг идиктерлиг чуруктарын тырттырып белеткээш, компьютерге дизайнын кылгаш, Новосибирск хоорайга А2 форматка тускай календарь кылдыр парладып үндүргөн. Ук календарьдан спортчу дээди аттарны албан езузу-биле алган мөгелер-биле тыва чон таныжар аргалыг. Ында Тываның Чаан мөгези Аяс Монгуш болгаш «Тываның Арзылаң мөгези» аттыг 12 мөге база «Тываның Начын мөгези» аттарлыг 6 мөге кирген.

Календарьның дизайнын кылдырда, спортчу дээди аттарлыг мөгелерни (ук дээди аттар Тываның Күрүне шаңналдарына деңнежип турар болганда) Тываның Күрүне тугунун фонунда турар кылдыр таарыштырып кааны онзагай. Чаа чырык көргөн 2007 чылдың мөгелерлиг календарьдан кым кандыг дээди спортчу аттыгыл дээрзин аарыкчылар болгаш аныяк-өскөн билип алыры-биле мөгелерниң адаанда тус-тузунда бижип каан.

Тыва чоннуң эң ынак болгаш улуг байырлалы Наадым бүдүүзүндө ол аарыкчыларга, хүрешке сонуургалдыгларга улуг белек болур. Алдар-аттыг мөгелерни кым көрүксевес деп.

Бистиң корр.

БУУРААШКЫНГА ДУЖУП БЕРБЭЭН БУДУРҮЛГЕДЕ

Хандырылга талазы-биле инженер Елена Лузянина болгаш кладовщик Полина Логачева.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Бир талазында ол чонга эки-даа болза, ук «шевер» кижии кандыг-даа үндүрүг төлөвейн турарын ол чугаалады. Оон аңгыда профтехучилищелерге дааранылга болгаш өске-даа курстар дооскан сургуулдар күрүнениң халас хандырылгазынга эртем-билиг чедип алгаш, оон ажил чоктар даңзызынче шилчил турарын ол чижек кылдыр чугаалады. Оларның-биле керээ чаргаш, дооскан соонда бир азы үш чыл

дургузунда ажилдадыр болза тулган эки болур деп ол санап турар. Чижек кылдыр даараныр кижии мергежилин херек кырында ажилдап тургаш шингээди билип алыр, олчаан өөрөнгөн мергежилдинге бердинип, ажилдап артып каап-даа болур азы оон соонда бодунуң амыдыралында-даа ажыктыг апаарын ол тайылбырлады. Даараныр кижии мергежилин хол-биле тудуп кылбас болза, канчап мергежирил деп түннеди.

Амгы үениң аныктарының азырадыкчы хөөнүн база ол оюп

эртпеди. Ажил чок дээш айда 1000 рубль ап турган болза, халас акша берип тур силер дивес, а бичии ажил кылдырып, түр када чугайлаар, дозулаар ажилдарга хаара туткан болза, «1000 борбак» рубль дээш меңээ хөй ажил кылдырып тур силер деп баар» дей-дир.

Бодунуң ажылының талазы-биле чаа аргаларны дилеп тып, дугуржулгаларны база кылып турарын ол демдегледи. Тывада Кыдаттан кээп турар материал баштай Москвага баргаш, оон Новосибирскиге келгеш, дөрт дугаар кижии холу дамчып маңаа кээр болгаш өртээ оранчок аартап турар, ынчангаш дөрт оруктарны тывар ажилдарны ол кылып чорудуп турарын чугаалады.

Дааранылга фабриказының амгы үеде оран-савазының 68 хуузуң өске организациялар арендап турар. Чылыг, чырык болгаш суг дээш санажылганы долузу-биле фабрика кылып, а организацияларның ол дээш өрезин аңгы санажып ап турарлар. Фабриканың ажилчынарының ортумак шалыны 3,5 муң рубль.

Бүдүрүлгениң хандырылга талазы-биле инженери Елена Лузянина-биле чугаалажырымга, бисти буураан-сандараан деп-ле турар, а херек кырында ажилдап турар бис деп чугаалады. Чаа

директорувус база аныяк, шимченгир, тывынгыр деп, мактайдыр. Оон мурнунда ийи-үш ай безин ажылы туруптар турган фабрика ам үзүктел чок ажилдап, акша-шалыңын база өй-шаанда ап турарын ол чугаалады. Чаңгыс-ла аскап турар айтырыг — барааннар саарылгазы.

Күрүнени болуп арткан чаңгыс-ла борбак фабрикавыстың байдалының ниити «чуруу» мындыг-ла-дыр. Ону сайзырадыр, секпередир, идиг бериптеринин аргазын үстүкү удуртулга өөренип көрүп-ле тур ыйнаан. Соңгаар сайзырай берген хоорайларның фабрикаларының дуржулгаларының эки талаларын өөренип көрүп, оларның арга-дуржулгаларын шингээди, деңзигүүрлөп тургаш

«Кызылдың дааранылга фабрикасы» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезин арттырып аар дээш кызымак ажилдаары арткан-дыр-ла. А тыва чон чаңгыс-ла арткан фабриканың барааннарын садып ап, ол-даа болза деткимчезин көргүзери күзенчиг. Фабрикага даараан хеп фабриканы дээрзин бадыйткап, бодунуң шынарлыгын шынзыдып шыдаар, ол дээш харын-даа иштинерде өөрүп артар силер. Садыгжылар болгаш сайгарлыкчылар боттарының бараанын мактаар дээнде фабрика барааны-дыр дээрзин сактып келинерден, ол шынарлыг, күрүне стандарттарына дүгжүп турар дээни ол.

Каң-оол САТ. В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Бүдүрүлгө талазы-биле мастер Салбак Саая.

Сөөлгү чылдарда республиканың автооруктарына авто-транспорттуң улуг озал-ондактары болуп, хөй кижилер амы-тынындан когарап, улуг дүвүрээзинни болдурган. Ол айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак республиканың чурттакчы чонунга чаңгыс эвес удаа кыйгырыгны үндүрүп, анаа хамаарылгалыг албан черлеринге ТР-ниң Чазаның талазындан тодаргай хемчеглерни алырын дааскан турган. Бо хүнде «Шын» солунун аалчызы Күрүне-ниң автоорук хайгааралының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу Николай Климентьевич Валуев.

— Чугаавыстың эге-зинде, Күрүне-ниң авто-орук хайгааралының рес-публикада эргелелиниң кылып чорудар ажылының кол угланышкындарына доктаап көрүңер, Ни-колай Климентьевич?

— Бистиң ажылыбыстың кол угланышкынын тодаргайлап чугаалаарга мындыг: автотран-спорт-биле хамаарылгалыг ажыл-дап турар юридиктиг албан чер-леринге, хуу кижилерге, сайгар-лыкчыларга база эрге-дужаалдыг хамаатыларга инспектор хынал-дазын чорудары болур. Чүгле бо чылдың алды айларында транс-порт хоойлужулгазының янзы-бүрү хажыдышкындары кылган юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге 256 про-токолдарны бистиң эргелелдин ажылдакчылары тургускан. Оң иштинде 204 протоколду сайгарып көргөш, оң 149-га административ-тиг тортаал онаар шийтпирни хүлээп алган. Хөй кезинде лицен-зия негелдезинге болгаш чуру-мунга хажыдышкындарны бол-дуруп турар.

Бистиң ажылыбыстың кол уг-ланышкыны хоойлу-биле хол-башкан болганда, ТР-ниң Арбит-раж суду-биле кады ажылдакчы-ланы күштелдирген бис. Ынчалза-даа суд чамдык таварылгада бистиң сонургалыбысты өөренип көрбейн баар чүүлдер бар. РФ-тин административтиг чурумунун кодексиинге дүүштүр чаргы чарар судьяларже 80 материалдарны кириген бис, 16-ын сайгарып көргөн, 47-ге харыыны ам-даа албаан бис. Оларның талазындан кандыг хемчег алганының дуга-йында биске медээ бербейн турар. Административтиг херектерни сайгарарының талазы-биле чаргы чарар судьяларның ажылын экижидер талазы-биле дуза чедирер дилегни Тыва Республи-каның Дээди судунун коллегия-зынче кириген бис. Оон база-ла тодаргай харыы албаан бис.

— Силер колдуунда автобустар-биле пасса-жирлер аргыштырып ту-рар юридиктиг албан чер-леринге болгаш хуу сай-гарлыкчыларга хыналда чорудар болгаш лицензия бээр хүлээлгелиг деп билип турар мен. Бо чылын автобус чолаачыларының киржилгези-биле чеже озал-ондак болганы?

— Бо чылдың алды айларында республиканың автооруктарына автобус чолаачыларының кир-жилгези-биле 13 орук-транспорт озал-ондаа болган. Чолаачының буруузу-биле бир орук озал-ондаа болган, орта ийи киж-и өлгөн, 16 киж-и балыгланган. Орук-транспорт озал-ондааның кол хевиринге чадаг кижилерни бас-тырып турары болур. Ол бир та-лазында орук чурумунун шим-чээшкенин чолаачыларның бол-гаш чадаг кижилерниң хөй катап

хажыдып турарында болуп турар.

Автобустар-биле пассажир-лер аргыштырылганының айыыл чок чоруунуң тодаргай хажы-дышкыны бо чылдың январь 19-та Кара-Хаакче Би-Хемни кежи-бар чыткан КАВЗ-3976 автобустун дошче ойлу киргени болур. Оң түннелинде ийи киж-и өлгөн. Кажан-даа хем кырының дошунуң кыры-биле пассажирлерни дүжүрүп албайн чолаачы хем кежи болбас ужурулг.

— Орук-транспорт озал-ондааның кол хеви-ринге чадаг кижилерни болгаш чолаачыларны бу-руудадып турар-дыр си-лер, оң кол чылдагаанын тодаргайлап чугаалап бо-лур силер бе, Николай Климентьевич?

— Оң кол-ла чылдагааны орук шимчээшкениниң киржикчи-лери транспорт чурумун чедир сагыбайн турарында, орук шим-чээшкениниң өске киржикчилерин чолаачыларның хүндүлөвейн турарында, кудумчуга чоруунуң чурумун сагыбайн, кайы-хамаан-чок дүргөн «шаварында» болуп турар. Мында бир чажыт эвес чүүл бар. Ажыл берикчилери чолаа-чылар-биле күш-ажыл керээзин чарып тургаш, сайгарлыкчыга тодаргай түнүг айтып каан ак-шаны ажылдап бергеш, а оон артканын боду ажылдап алыр кылдыр дугуржуп алыр. Ол чорук орук шимчээшкенинге айыылды тургузуп турар. Хоорай иштинде пассажирлер аргыштырып турар чолаачыларның санын таарыш-тырар болгаш оң чурумун кон-трольдаар база автобустарның шимчээшкениниң тодаргай чуру-му (расписания) чок болга-нындан орук озал-ондаан болду-рарына кол чылдагаан болуп турар.

Хоорайның кудумчуларына ОШАЧКИ ажылдакчыларының доктаамал ажылдавайн турарын-дан чолаачылар орук шимчээш-кениниң чурумун хажыдып турар, чадаг кижилерже кичээңгей сал-байн баар таварылгалар бар. Чам-дык таварылгада чадаг кижилер эртпес ужурулг черлерден эртип чыткаш, озал-ондакты боттары тургузуп турар.

— Хоорай иштинин автооруктарына хамаа-рыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шынын чугаалаар мен. Хоорай иштинин автооруктарына болуп турар озал-ондакка улуг идигни кудумчуларның орук четкилери чедирип турар. Хоорай иштинин автооруктары азы куд-думчуларын үр чылдарның иш-тинде септеп, чаартып кылбайн келген. Чыл келген санында авто-мобильдерниң саны көвүдөп кел чыдары-биле, амгы турар хоорай-ның орук четкилери транспорт шимчээшкениниң айыыл чок чо-руун хандыраар арганы бербейн турар.

Сөөлгү үеде байдал нарыдап

ХООЙЛУ МУРНУНГА ДЕН ЭРГЕЛИГ БИС

Удуртукчу-биле интервью

кел чыдар. Маршрут автобустары хоорайның кыдыында турар кудумчулар-биле чорувайн, колдуунда төп кудумчулары-биле аргыжып турарының түннелинде, хоорайның төвүнде автомобиль-дерниң шимчээшкенинде нарын байдал тургустунуп турар. Пассажирлер аргыштырып турар автобустарның шимчээшкенин таарыштыр тургузуп үези келген деп бодаар мен.

— Орук шимчээшкени-ниң айыыл чок чоруун хан-дыраар дээр болза, кандыг хемчеглер алза эки деп бодаар силер, Николай Климентьевич?

— Бо талазы-биле бир-ле дугаарында, кадрлар айтырыына доктаар бодаалдыг мен. Ниитизи-биле орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандыраар специали-стерниң чок болуп турары, бар-даа болза оларның белеткелиниң чавыс болуп турарындан орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун хандырып шыдавайн турар. Мындыг байдал пассажир-лер аргыштырып болгаш чүк сөөртүп турар организацияларда болгаш хуу сайгарлыкчыларда тургустунуп турар.

Тыва Республиканың Чазаның айтышкыны-биле ТР-ниң Өөредилге яамызының эргелели-биле кады чолаачыларның билин бедидер болгаш белеткеп турар 8 өөредилге черлеринге хыналданы чоруткан. Хыналда үезинде шупту өөредилге черлеринде лицензия-ларның чурумун болгаш негел-дезин хажыдып турары илерет-тинген. Ол колдуунда, теоретиктиг өөредилгениң класстары негел-деге дүүшпес, өөредилге-мето-диктиг литература-биле хандыр-тынмаан, өөредилге планын езу-гаар автомобиль башкаарының талазы-биле практиктиг кичээлдер негелдеге дүүшпейн турар, баш-кылар составының билин үезин-де бедидер талазы-биле өөре-дилге албан черлеринин удур-тулгазы кичээңгей салбайн ту-рарындан, баштайгы шылгалдада оларның чүгле 30 хуузу экзаменни дужаап ап турар.

Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруунуң Тыва Республика талазы-биле Чазак комиссиязы республиканың Чазанга ботта-рының саналын кириген. Ында автомобиль башкаарының прак-тика талазы-биле шылгалдазын хүлээп алырынга ОШАЧКИ-ниң негелдезин шыңгырадырынче кичээңгейни угландырып турар база Өөредилге яамызы чолаа-чыларны белеткээр болгаш билин бедидер өөредилге албан чер-леринин лицензияның негелдезин болгаш чурумун сагырынга шыңгыи контрольду тургузарын айыткан.

— Пассажирлер ар-гыштырып турар автобус-тарга силерниң эргелел-дин талазындан кандыг контрольду тургузуп ту-рарыл, Николай Клименть-

евич?

— Хоорайлар болгаш суур-лар аразында пассажирлер ар-гыштырылганын боттандырып чоруп турар автобустарга бистиң эргелелдин ажылдакчылары оларның доктаар пунктуларына доктаамал дежурныйлаашкыны организациялап, хыналданы чорудуп турар. Болганчок-ла, юридиктиг албан черлери болгаш сайгар-лыкчылар транспорт хоойлужу-дугазын каржызы-биле хажыдып турар таварылгалар илереттинип турар. Ылангыя рейс бетинде автобустарның техниктиг хынал-дазын болгаш чолаачыларның эмчи хыналдазын чорутпайн турар. Чолаачыларның профес-сионал мергежилин бедидер талазы-биле оларның ортузунга өөредилгени чорутпайн турар болгаш автомобильдерниң техниктиг хандырылганынче доктаамал кичээңгей салбайн турар. Бо хажыдышкындар озал-ондакты тургузуп болур байдалга чедирер дээрзи билдингир.

— Уругларның чайгы дыштанылганы чоруп, дыка хөй уруглар пионер лагерлеринде дыштанып эгелээн, оларның аргыш-тырылганына хамаарыш-тыр кандыг хайгааралды ап турар силер?

— 2006 чылдың июнь 1-ден эгелээн Бүгү-россияның «Авто-бус» оперативтиг-профилактика операциязының хемчээлинге дүүштүр, республиканың өөре-дилге албан черлеринин балансы-зында турар автобустарга хынал-даны чоруткан бис. Хыналданың түннелинде алгаш көөрге, өөре-дилге албан черлеринин дирек-торларының орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун ханды-рар дээр харысалгазы дыка куду болган. Шак-ла ындыг хынал-даны 2005 чылда база чоруткан бис. Оон чогуур түннелди үндүр-бээн боор-дур.

Уруглар аргыштырылганына каржы хажыдышкыны 2006 чылдың март 20-де тодараткан бис. Кызыл хоорайның гимназия-зының директору Новосибирск хоорайже уругларның экскурсия-зын организациялап тургаш кем-херек үүлгединге хамааржыр харысалга чок чорукту болдур-ган. Эргелелдин ажылдакчылары уругларны аргыштырынының айыыл чок чоруун хандыраар талазы-биле негелдени каржызы-биле хажытканын илереткен. То-даргайлаарга, регионнар аразын-га пассажирлер аргыштырар негелдеге автобус дүүшпейн турар, эргежок чугула чолаа-чының ажыл стажы чок болган, транспорт ачы-дузанын чедирери-биле керээ чарып алган сайгар-лыкчызында аргыжылганын бо хевирин чорудар лицензия чок болган. Школа гимназиязының директорун сайгарып көөрү-биле Кызыл хоорайның мэринче чагааны чоруткан бис.

— Кызыл хоорайның иштинде пассажирлер ар-гыштырып турар хуу авто-бустарга хамаарыштыр чурттакчыларның тала-зындан хөй хомудалдар кирип турар, ону чөптүг кылдыр шийтпирлеп ап болурунун аргазы бар бе?

— Республиканың девицкээ-ринге пассажирлер аргыштырыл-ганына Кызылдың «Пассажирлер АТБ» муниципалдыг бүдүрүлгө кичилгени тургузуп шыдавайн турар азы өскээр чугаалаарга, Кызыл хоорайда пассажирлер аргыштырылганының талазы-биле

ачы-дуза рыногунда сайгарлык-чыларның үлүү 98 хуу болуп турар. Сайгарлыкчыларның садып ап турар автобустарының санының көвүдээни-биле байдал ынчаар тургустунуп келген. Олар колдуун-да эвээш олуттук автобустарны садып ап турар. Хоорайның орук шимчээшкенинге мөөңежи-п, айыылдыг байдалды тургузуп турар чылдагааны ында.

Пассажирлер аргыштырыл-ганын чурумчудар болгаш оон айыыл чок чоруун хандыраар сорулга-биле Хоорай хуралы пассажирлер аргыштырылганына ачы-дуза чедирер рынокка чөп-шээрел бээринин талазы-биле конкурсту эрттирер дугайында шийтпирни хүлээп алган. Конкур-ска киришкен 362 автобустарны, 320-ге чөпшээрелди берген. Ав-тотранспорттун чамдык ээлери Хоорай хуралының шийтпиринге чөпшээрешпейн, Кызыл хоорай-ның улус судунче хомудалды киригеш, ойнап алганнар. Оң түннелинде ак сеткилдиг пасса-жирлер аргыштырып турган чо-лаачылар-биле Хоорай хуралының шийтпиринге чөпшээрешпейн тур-рар чолаачыларның аразында маргылдаалыг айтырыглар тургустунуп турар.

Хоорай иштинде болгаш хоо-рай кыдыында пассажирлер ар-гыштырып турар автобустарга бистиң ажылдакчыларыбыстың талазындан доктаамал хыналданы чорудуп турар. Бо чылдың алды айларында эрге-хоойлу орган-нарының киржилгези-биле кады 87 рейдлерни чорудуп, орта пас-сажирлер аргыштырып турар 765 автобустарга хыналданы чорут-кан, оон 253 транспорт хоойлужу-дугазының хажыдышкындары илереттинген. Административтиг харысалгага 186 юридиктиг албан черлери болгаш хуу сайгар-лыкчылар онаашкан, 23 лицен-зияның ээлери ажылдаарын сок-саткан. Бо хыналдаларны док-таамал уламчылаар бис.

— Түннелинде чүнү чугаалап болур силер, Николай Климентьевич?

— Орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруу Чазактын кон-трольонда турар. Бо чылдың алды айларында орук шимчээшкениниң талазы-биле Чазак комиссия-зының ийи хуралы болуп эрткен, орта автооруктарга озал-ондактын деңнелин бадыраар талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалаш-кан. Бисти база бир дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи — эзирик байдалдыг чолаачыларның транспорт башкарып чоруунуң көвүдөп турары болур. Эрткен алды айларда 48 чолаачылар эзирик автотранспортту башка-рып чорааш ОШАЧКИ ажылдак-чыларына туттурган, а туттур-баанын чеже деп бодаар силер.

Сөөлгү чылдарда болгулаан улуг озал-ондактар колдуунда дыштаныр хүннерде, эзирик чораан чолаачыларның уржуун-дан болуп турган болгай. Авто-транспортту эзирик башкаары кем-херек үүлгедин деп киж-и бүрүзү билип алыртык эвес.

Бистиң эргелелдин ажылдак-чылары чеже-даа инспектор хы-налдазын чорудуп турар бол-зувусса, айтырыгны хоойлуга дүүштүр чөптүү-биле шийтпир-лээрин кызыдып турар бис. Ажы-төлүн азырап чоруур чолаачы кижинин автомобиль башкаар эргезинче карак-кулак чок халдай бербейн, оон лицензиязын хунаа-пураап албайн, хажыдышкыны үезинде эдип алырыне профи-лактиктиг хемчеглерни ап чорудуп турар бис.

Киж-и бүрүзү хоойлу мурнунга ден эргелиг болгай. Ону күөс-дир хамааты кижинин хүлээлгези дээрзин утуп болбас ужурулг.

Сергей ХЕРТЕК.

ПЕДАГОГИКА

Тыва Республиканың Улустуң башкызы, педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент, Тыва Республиканың «XX вектин кижилери» деп күрүне номда ады кирген эртемден башкывыс Кима Биче-ооловна Март-оолга, ооң доозукчулары чоргаарланып чоруур бис. 1970 чылда ККБИ-нин филология факультетинге бир-ле дугаар тыва бөлүктү башкывыс хүлээп алгаш, 1975 чылда бистерни доостурган.

БУЯННЫЫНГА МӨГЕЕР БИС

Башкы, эртемден К.Б.Март-оолдун төрүттүнгөн хүнүнге

Кима Биче-ооловна Бай-Тайганың Мешкен-Хөл чурттуг. Кызылдың башкы институтунун тыва дыл, чогаал салбырын 1956 чылда дооскан. Ону дооскаш, Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хая, Хайыракан школаларына башкылаашкын ажылынын баштайгы базымнарын эгелээн. 1965 чылда Ленинградтын А.И.Герцен аттыг башкы институтунун аспиранты болган. Аңаа өөренип тургаш-ла, «Тыва дылдың проблемниг айтырыглары» деп диссертацияны камгалап алган. 1968 чылда аспирантураны чедишкенин дооскан соонда, ТНУ-га эртем ажылдакчызы бооп ажылдай берген. 1970 чылда ККБИ-ге тыва дыл кафедрасына доцент башкы бооп ажылдавышаан, тыва дылдың методиказын база амгы үениң тыва дыл ханы шинчилеп, эртем ажылдарын бижи эгелээн. 10 чыл дургузунда филология факультетинин деканы болуп ажылдап, бодунун удуртукчу болгаш организацик талаларын көргүскен. Ооң ажылдап чораан үелеринде факультет янзы-бүрү конкурстарга, маргылдааларга бирги черни ап келген. 1987 чылда К.Б.Март-оол тыва филологиянын кафедрасынын эргелекчизи болуп конкурс езугаар эрткен. Кима Биче-ооловнанын өөретенди дыка хей аныяк башкылар аспирантура доозуп, эртем ажылын кылып, эртем чадаларын чедип алган. Амгы үеде оларнын чамдыызы

кафедрда чедишкенин ажылдап турар. 30 ажыг чылдарда К.Б.Март-оол кафедранын доцентизи болуп ажылдаан. Башкынын хей-хей доозукчулары Тываның булуң бүрүзүнде школаларда ажылдап турар.

Тыва дылдың методиказынга хамаарыштыр чүгле практиктиг эвес, лекция кичээлдерни, семинар кичээлдерни чорудуп келген. Кичээлдеринге методиканы өөредиринин чаа арга-хевирлеринче улуг кичээлгеини угландырган. К.Б.Март-оол дыка хей методиктиг болгаш өөредилге номнарын автору, «Орус тыва словарьны», «Педагогиктиг эртемнеринин словарьны», «Үжүлелди» бижээн. «Шын» солунга болгаш «Башкы» сеткүүлге Кима Биче-ооловнаның 50 ажыг статьялары парлаттыган.

Институтка ажылдап тура, бодунун бөлгүмүнге статьяларны, курс болгаш диплом ажылдарын канчаар бижирип студентилерге өөредип турган. Тываның интеллигенциязынын, башкыларын, студентилеринин мурнунга авторидеи улуг. Амгы үеде башкывыс Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунда эртем ажылдакчызы, а оглу институтун директору, авазынын изеп каан оруу биле бүзүрелдиг чоруп орат эртемден.

1970 чылда бистин бөлүүвүс ККБИ-нин тыва дыл болгаш орус дыл салбырынче шылгалдаларны чедишкенин дужаап киргеш,

Кима Биче-ооловна Март-оол, Улустуң башкызы, педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент.

1975 чылда доостувус. Бирги курска бистерни чазык шырайлыг, чечен-мерген чугаалыг, чаражы аажок куратор башкы хүлээп алган. Студент амыдыралдың өөредилге, спорт, культура бүгү-ле талаларын башкывыс-биле деңге сүмележи, дыка солун чурттап турдус. Спортчу маргылдааларга, уран чүүл көрүлделеринге идепкейлиг кирип турганывысты ам-даа чугаалажыр-дыр бис.

Беш чыл иштинде башкывыс биске эн-не чоок, эргим киживис апарган. Уругларга амыдыралчы арга-сүмени үргүлчү каткан, солун чүүлдерни чугаалап, чагып-сургап чоруур кизи. Бажынынче бистерни бо-ла чалаар. Чеде бээрге

шайладып, чемгерер. Ылаңгыя хойтпаан «Ижин-баарга хөлчок эки чоор, кыстар» дээрге, аажок чаагайзынып ижер ийик бис.

Студент чылдарывыста Хакасиянын башкы институтунун филология факультетинин хакас бөлүү-биле найыралдажып, аргадуржулга солчуп, найыралчы кезээлери Абаканга-даа, Кызылга-даа эрттирип турдус. Бүгү талавыс-биле элээн сайзыраңгай, шыырак дээн бөлүк диртип, башкывыстың ачызында ынчаар дээди эртемни четкенивис ол. Кээргээчел, ие сеткилдиг, сагыш човаачал башкывыс-биле ам-даа эдержи чоруур бис.

Бистин аравыстан эртембилеге чүткүлдүг, чогаадыкчы езу-биле ажылдап чоруур эш-өөрүсү эвээш эвес. Бичен Кыргысовна Ондар – филология эртемнеринин кандидаты, доцент. Амгы үеде ТКУ-нун филология факультетинин орус дыл кафедрасынын эргелекчизи. Ол беш чыл дургузунда бөлүүвүстүн даргазы болуп келген. Чүгле «5» демдектерге өөренип кыс-ла болгай. Институтту ол Кызыл дипломнуг доосту. Эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган, биче сеткилдиг эживис-тир. Ол-ла кафедрда эживис Галина Седип-ооловна Базыр – педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент. Эртем ажылын биживишаан, студентилерни өөредип чоруур, негелделиг башкы. Бөлүүвүстен шыырак дээн журналистер база үнген, ол дээрге Светлана Сүүрооловна Монгуш, Артык Хөм-Отуковна Ховалыг, Вера Ооржакковна Куулар олар-дыр.

Тываның ном үндүрер черинде Валентина Шагдыровна Чооду, Вера Кара-Саловна Сат олар үжен чылдың нүүрүнде редакторлап ажылдап чоруурлар. Өске-даа эштеривис Тываның аңгы-аңгы хоорай, суурларында башкылап ажылдап чоруур.

Бодум хуумда башкылаашкын ажылынын хей кезин Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынга

ажылдадым. Школа директорлап, өөредилге эргелекчилеп, класстан дашкаар ажылдарны удуртуп-даа чордум. К.Б.Март-оолдун бистин оранчок соовуста өөредип чораан студентилеринге практиктиг дуза чедирерин кызыдып, ажык кичээлдерни эрттирип, көргүзүг материалдарын канчаар белеткеп алырын сүмелеп, лекция, беседаларны чорудуп чордум.

Бо-ла бүгү чедишкенин Улуг башкывыс Кима Биче-ооловнаның ачы-буяны деп билип чорбис. Удавас башкывыстың алдын юбилейи, ынчангаш аңаа чедишкенин, аас-кежикти, кадык-шылды, ам-даа аравыста хейнү өөртүп чоруур күзедивис.

БАШКЫМГА

Тываларнын база-ла-бир Тывызыксыг ховар кызы Биче-оол уруу Киманы Билбес улус ховар-ла боор.

Эге-ле чаш аныяндан Эртем-биле чүгленгештин Эртемнерин далайынга Эжингештин шылгарады.

Сеткилдерни доюлдулар Сергек-омак чараш чанныг, Тааланчыг, хоюг үнүг Талантылыг башкывыс-тыр.

Шээжи-биле шүлүктөрни Чечени-даа күүседип боор. Хөөрегилеп баштактаныр, Хөглүг чангы онза башкы.

Тыва дылдың ханы кысты, Дыңнап-чоруул, тыва чоном. Тыва төрөөн дылывысты Тынывыс дег хумагалаал.

Көрүңер даан башкывысты Хөглүг, сергээ дам-на барган. Кылыр ажыл көвей турда, Кырыыр үе кайын турар.

Чедишкенин ам-даа улай Чергелештир кээп турзун. Кайгамчыктыг башкывыска Кадыкшылды күзеп, йөрээл. Антонина ШОЙЖУН.

Буянын иштиң кижилери

ХАРЫЫСАЛГАНЫН ААР ЧҮҮГҮ

Бо чоокта ооң-биле көржүп, ужурашкан эвес. Назы-хары база дөгү берген, чеден артты ажарынын кырында келген. Эрткен чүс чылдың 60 чылдарнын эгезинде Тываның чаңгыс өөредилге чери – башкы институтунга студент шаавыста танышкан бис. Чеденээринче кирзе-даа, угаан долган шоваа карактары эресомак хүлүмзүрүп чоруур, өскерилбээн болду. Амыдыралга ынак, ажыл-ишчи, кезээде омак-хөглүг кижилер ындыг-ла болгай, белең-селен кырыыр эвес.

Номчукчуга таныштырар бодап орат кижим Монгуш Күр-Базыр оглу Бүрбүжап болбас ийикпе. Арат амыдырал, көшкүн чуртталга чылдарында ол төрүттүнгөн. Чашкы үези Хам-Дыт, Бора-Шай унунг эрткен. Солчур, Хандагайты школаларына кончуг эки өөренип турган. Бышкан билигнин аттестадын ол холга алгаш, 1958 чылда Хандагайтынын орук-тудуг участогунга дашчы болуп, баштайгы шалыңы-биле ада-иезин өөрткен. Шериг албанын чаңгыс чер-чурттуглары Биин-оол Седен-Хуурак, Кызыл-оол Ховалыг олар-биле Белоруссиянын Бобруйск хоорайга үш чыл тепкеш, ККБИ-нин студентизи апаргаш шыырак дээн аныяк мөге-даа чораан. Кожуун, суму чергелиг хүрештерге хөлчок идепкейлиг кирип, амыдыралдың кадык-чаагай хевирин суртаалдап келген. Область, республика спартакиадаларына бодунун безерек деңгизинге шору хүрежи, шаннал-макталдыг черлерге үнүп, чамдыкта шүгүл-даа бээр таварылгалар турган. Өгбелерин арттырып кааны бурунгу оюн – шыдырааны хоомай эвес ойнаар, теорияны тергип билир Өвүр кожуунун шыырак шыдыраачыларынын бирээзи.

Кым-даа бодунун келир үези келирге ада-иезинден аңгыланп, дөргүл-төрелдеринин аразынче кирип, тускайлап чуртталганы тудуп, танывазы өске чон-биле-даа аралажып, амыдырал туружун тып алып. Бүрбүжап Күр-Базырович биле Карат Очуровна (Барыын-Хемчик чурттуг) үстүкү курстарга өөренип тургаш өг-бүле тударына белеткенип, бирээзи физика, өскези тыва дыл, чогаал талазы-биле дээди эртемни чедип алгаш, үлелге езугаар Өвүрнүн Торгалыг школазынга башкылаашкын ажылын эгелээн. Ийи чыл болганда, Хандагайтыже көжүп кээп, ко-

жуунун өөредилге килдизин эргелекчилээн. Хүлээнген ажылын кайызы-даа ак сеткилдиг күүседип келген. Каш чыл болгаш бичи балдыр-бээжек оолчугаш тургаш, «а» деп үжүктү танып билгени Солчур школазынга 1970 чылда директорлай берген. Ол ажылдап чедип кээрге, школа тудуу чедир туттунмаан турар болган. Ажыл-агыйжы аныяк директор баштай школанын тудуун бүрүн доостурган, ооң соонда ажылдап келген башкыларнын чурттаар оран-савазынче кичээлгеини угландырып, 7 чуртталга бажынын кыска хуусаада ажылдалга кириген.

Б.Монгуш кайы-даа школага ажылдап чорааш, өөреникчилеринин техниктиг, чогаадыкчы талаларынче кичээлгеини күштелдирип, оларны хостуг үезин чөп ажылгаарына чаңчыктырып, хостуг хүрешти Өвүрге сайзырадып эгелээлдерин баштайгыларынын бирээзи. Техниктиг чогаадылга хандыкшаан ооң өөреникчилеринден Торгалыгдан болгаш Хандагайтыдан бир-бир өөреникчи Москвага Бүгү-эвилелдин улус ажыл-агый чедишкениннин делгелгезинге киришкен. Чаартыкчы башкынын бодун өөредилге программасы-биле ажылдаар приборну чогаадып кылганы дээш, ук делгелгенин

хүлөр медалы-биле шаңнаан.

1975 чылга чедир «Коммунизмче орук» колхозтун даргалары ийи чыл хире ажылдааш-ла, солчур хоочулуг аарыг дег болу бээр, ажыл-агый сандарап, экономика, орулга эн кудуку чадага дүжүп, чоннун социал байдалы кудургайлап, хоозураашкынның орунче кирип эгелээн. Чогаадыр, чаартып, тургузукчу идеяларга сундулуг Б.К.-Б. Монгушту «Коммунизмче орук» колхозтун даргазынга солчуржулар чаңгыс үн-биле бадылап алган. Ол он үш чыл дургузунда колхоз-совхоз даргалаан. Ынчангаш Солчурнун хөгжүлдө сайзыралы база ооң ажыл-чорудлгазы-биле сырый холбаалыг.

— Ажыл-агый удуртукчузу апарганым мээң амыдыралымга болгаш салым-чолумга база бир улуг эргилде болганы ол боор. Кижилерни шын угланышкын-биле башкарып дузалаары дээрге бодунун кадык-шыырак, тодуг-догаа чоруурунун ажыр баспас хүлээлгези кылдыр көөр чордум. Идер чалыны назын чараш-ла! Илди-гер, чалданыр дээр чүве турбас – деп, ол үелерни сактып чугаалады.

Рынок харылзааларын кандыг орук-биле Солчурга чорударын ол баштаар черниң кежигүннери-биле чаңгыс эвес удаа сүмөлешкен. Совхоз директорунга

томулаткан чаа удуртукчу ажыл-чыннар-биле чугаалажып билир болгаш кижилеринин сеткил-сагыжын хүндүткел-биле бодунче кичээндирип, чон аразынче шымнып кирген. Харысалганын аар чүүгү аңаа онаашкан болганда, хамыктын мурнунда кадрларны шилип белеткээринче, совхозтун кол специалистери-биле чаңгыс баг болуп ажылдарынче сагыш салырын чаартыкчы саналдарлыг, чогаадыкчы бодалдарлыг чаа директор хүлээнгенин күүседип кирипкен.

Эде тургустунуушкун кидин түлүк эгелээн үеде кол-ла чүве – корум-чурум бирги чергениң айтырып деп түннелди үндүргеш, совхозтун удуртулгазы, көдээ Совет-биле дугурушкаш, оор-суу, арагалаашкын дээн ышкаш амыдыралдың карангы талаларын арыглап, школа, өөредилге, хейниити организацияларына даянып ажылдаан. Баштайгы удаада бажын «дергилей» каапкаш, «декей» салыр кижилерни – малчын-нарны, чолаачыларны, механизаторларны ажыл-агыйның автобузу-биле Ак-Довурак хоорайга чедирип, нарколог эмчилерге эмнедип эгелээрге, арагалаар чорук намдаан.

Б.Монгуш колхоз даргазы турда, саар инектин механизас-

«Бергелерге торулбайн...»

45 чыл бурунгаар Эрзин кожунун ынчангы Кызыл-Сылдыс сес чыл школазынга 5-7 класстарга орус дыл, литература башкызы кылдыр хүлээп алган директор Алексей Ойдунович Дамдын биле ужуражып, ооң чырыкче үнгөн «Бергелерге торулбайн» деп номунун дугайында чугаалажыр аргалыг болдум. Хоочун башкы чурттап эрткен амыдыралындан дыка солун сактышкыннарын ол номда бижээн.

Ном 103 арынның, өг-бүлө архивинден чуруктарлыг, 500 кезек кылдыр парлаттыган. Ооң чырыкче үнеринге деткимче көргүскен номнун редакторлары – чогаалчы, шүлүкчү алдар-аттыг башкы А.Д. Арапчор, уран чүүл талазы-биле бүгү талалыг салым-чаянныг, бүгүдөгү билдингир Б.С.Дүпчүр, ном үндүрер черин директору Ш.Д.Куулар, корректор Т.Х.Калчан, ТР-ниң өөредилге яамызының сайыды П.А.Морозов, ооң оралакчызы А.С.Ооржак олгарга өөрүп четтиргенин «Шын» солун дамчыштыр илгерилеп олурду. Номну уругларының эргим авазы Сендий Кызыловнага турскаадып бижээн.

Алдарлыг уруглар чогаалчызы Кара-Күске Чооду база бир номну редакторлаан чорду.

«Сөглээн сөс, керткен ыяш» деп ындыг ши чогаадып бижип алганын хоочун башкы чугаалайдыр. Ону база уругларының авазына турскааткан, хөгжүм-ши театрының чанында чогаал комиссиязынга дужаарына белеткеп турар. Шиинде ийи аныктарның – оол биле кыстың ханы ынак-шылының, чээрби чүс чылдарның 40 чылдар үезинде көдээ аныктарның амыдыралының эки мөзүшүнәрлиин, кижизин хөглүг, баштак аян-биле ында көргүскен.

Сактышкын-тоожулалда автор 1935 чылдарда эге-чада школа үезинде бо хүннерге чедир эрткен оруун, Ада-чурттуң Улуг дайынының берге чылдарында болгаш ооң соонда-даа үелерде Тывага, эң ылаңгыя кыдыг-кызыгаар чер Эрзин кожунун улус өөредилгезинин хөгжүлдэзи канчаар чоруп турганын, аңаа ажилдап, чурттап чораан янзы-бүрү националдыг аныяк башкы кадрларның чүткүлдүүн, ак сеткилдиг, карак кызыл маадырлыг ажил-ижин, чуртталгазын көргүзүп

бижээни солун болгаш өөредилгиг.

Башкы-биле кады ажилдап чораан эштеринин, өөредип чораан өөреникчилеринин дугайында сактып бижээни аяңныг, солун. Баштайгы өөреникчилеринин аразында кандыг-даа эртем-билигилг мергежил чедип алганнар бар: Балгазынга эмчилеп чораан Момбуулай, Эрзинге математика башкылап турган Сүге-Маадыр Соян, Самагалдайда саң-хөө адырынга ажилдап чораан Молаң Сагаандай болгаш өскелер-даа. Номда дыка хей кижилеринин атсывы кирген чорду, оларның чүгле кезик-чамдызын адаарга, мындыг: ТР-ниң хоочун башкызы Кыргыз Тува-Хуу, алдарлыг чурукчу Сергей Ланзыы, башкылар А.Апый, Оюн Бугалдай, Степан Комбу, моолдаар, тывалаар Молянов, уран чүлдүң бүгү талалыг дарганы Бригад Дүпчүр, уйгу чок Улуг-Хем чурттуг башкылар, хоочун башкы эштери Соян, Ойду, Соян Дамдын-Сүрүн, Сүге Сади, Николай Суваң-оол, А.Оюн, И.Дадаа, Г.Чалдыг, С.Артаев, Дажин-майлар, Партизан Дамба-Хуурак, Борбак Шарави, Сагаан-оолдар, Калчаннар, С.Достан дээш, оондаа өске.

Номда кирген «Элезинде шуглаттына берген ышкаш» деп эгеде чеден ажыг артты ажып эрткен үезинге хамаарыштыр хомудаксаан сеткилин база ажыы-биле илередип бижээн. 17 харлыындан эгелээш, өскөн-төрээн Тываының, кожунунун улус өөредилгезинин херээнге ындыг-ла звээш эвес кириген үлүг-хуузуң үстүкү черлер шоолуг-ла эскерип, тооп көрбээнин, мораль талазы-биле кыстырып чораанын, ындыг оруктарны хоочун башкыдан өске эш-өөрлери база «Элезинге шуглаттына берген ышкаш» эрткенин дараазында одурулдарда бижээн.

Башкы мен деп мактанмадым, Байгы чораан хирем-не бо, Дөртөн дөрт чыл дургузунда Төрээн чонга бараан болдум.

Кызагдаткан үемде-даа, Кылыым хайнып хөлзеведим. Дүжүметтер эктин чайып, Дүште-даа чок оорар чорду.

Чонум — чоорган, хөйүм — хөйлен, Чогум шынын олар билер. Салгакчылар, өңүктөрим Сактып ханмас өөрүшкүм ол.

1949 чылдың сентябрь 18 — кудазының хүнү. Хоочун башкының эң-не төөгүлүг, уттундурбас, турскаалдыг хүнү, ол келир үеде уругларының эргим ынак авазы Сендий Кызыловна-биле өг-бүлө туткан хүнү. Өг-бүлө амыдыралының шуудап эгелээн хүнү ол. Уругларының авазы Сендий Кызыловна амбын ноян Агбаан-Демчинин огул Камыл деп кижини уруу. Уруг бичии турда-ла, ол кижини репрессия үезинде айыыл чок чер улузу тудуп апарган, сураг чок чиктен. Авазы хостуг эргезин казыттырган ядыы кижиги уругларын кызып чорааш өстүрүп, доруктуруп каан. Бичии Сендийни Нарын алдын уругайында даргалап ажилдап турган Дамчай, Кунаажап суглар авазындан дилеп, уруг кылдыр азырап алган. Эргези чок, хувискаалга таарышпас кижиниң уруун азырап алган дээш изиг хувискаалчы большевиктер кежээлеп, хемчег алыр, ажилындан үндүрер деп баарга, уругну арга-жогдан дедир авазына апарып берген. Ооң соонда элээн каш чылдар эрткенде, шору он хар ажа берген уругну (Сендийни) Бай-Даг сумузунда Кызыл Араптан деп угаанылар, сагынгыр кижиги азырап алган.

Сендий Кызыловна кара чажындан-на эрес-кежээ болуп өзүп келгеш, кылбаан, тутпаан ажылы чок. Аныяк үезинде культура албан черлеринге ажилдап, Кызыл-Сылдыс ясли-садигинге он ажыг чылдар иштинде повараан. Ооң чараш аажы-чаңын, кижизиг мөзүшүнәрлиин, шевегинин, арыг-си-

лиин, чараш-чаагайын суурнуң чону кайгап ханмас. Тыва тоннарны, эр-херээжен улуска янзы-бүрү хептерни, үнелиг аңнар кештеринден модалыг кышкы эр, херээжен бөрттерни даарап берип чораан. Ол күш-ажылга ынак, мал малдаар, сизген-даа кезер, аът мунуп-канда, эрес-шоваазы дам баар, изиг-соокка аажок дадыккан.

Алексей Ойдунович биле Сендий Кызыловна аас-кежи — оларның ажы-төлү. Чеди уругларны кадык-чаагай, эртем-билигилг кылдыр кижизидип, доруктуруп, өстүрүп кааннар. Улуг огул Анатолий — Новосибирскиниң тудуг-инженер институтун дооскаш, Кызылдың «Тудуг кезектери» комбинатка 20 ажыг чылдар иштинде мастерлеп ажилдап чораан. Тамара — Кызылдың башкы институтунун физмат салбырын дооскан, ам №4 ПТУ-да математика башкызы. Байыр — Омскиниң ветеринария институтун дооскан, Эрзинге кол мал эмчизинге ажилдаан. Москваның менеджер школазын дооскан, сөөлгү чылдарда ТР-ниң Чазаның аппаратада ажилдап турган, амгы үеде ветеринария департаментинин удуртукчузу, Тимур — Харьковтун юридиктиг академиязын дооскан, Каа-Хем, Тес-Хем кожуннарда прокурорлап, респектурага ажилдап турган, амгы үеде адвокат ажилында. Артур — Кемеровонун эмчи институтун дооскан, Тес-Хем, Эрзин кожуннарда санитар эмчилеп ажилдаан. Ам №2 колонияда фтизиатр эмчи.

Улус өөредилгезинин хоочуну Алексей Ойдунович Дамдынның чырык өртемчеге чаяттынып бодараанындан бээр таптыг-ла 80 чыл оюнга база ооң чогаатканы «Бергелерге торулбайн» деп номунун презентациязынга турскааткан байырлыг езулалды башкының уруглары 2006 чылдың июнь 1-де — Уруглар камгалалының хүнүнде эрттиргенер. Ол хүн чайгаар-ла чылыг, кайгамчыктыг аяш хүн болган. Байырлалга кижип келген аалчыларын чылыы-биле уткуп хүлээп ап, ада-иезинин дугайында чылыг сактышкыннарын уруглары чугаалап, барып-барып 80 хар чедер бергеш, чурттап эрткен амыдыралының дугайында сактышкын-тоожулалды бижип каан ачазына чоргааралын иле-

реткенер.

Келген аалчылардан чогаалчы Кара-Күске Чооду, Бригад Дүпчүр, хоочун башкы-биле кады ажилдап чораан хоочун башкылар, партия, совет, парлалга, профэвилел органнырның ажилдакчылары Партизан Дамба-Хуурак, Зоя, Ховалыг Сагаан-оолдар, Маадыр-оол, Тамара Калчаннар, Севээн Надыл, Зайцев Соян, Сегбе Ондар, Херел-оол Сириин, чурукчу Олег Суван-оол, улустун артизи Александр Салчак, Шулуу Нугуй баштаан башкының өөреникчилери, чоок төрелдери «Бергелерге торулбайн» деп номга эки үнелелди берип, хоочун башкы-биле кады ажилдап чораан үезинден чылыг сактышкыннарын сактып чугаалап, хоочун башкыга аас-кежикти, кадык-шылды, ам-даа чогаадыкчы чедишкыннерни күзеп, боттарының хол белектерин өргүп бергенер.

Хоочун башкы дугайында каш сөс. 17 харлыындан эгелеп, Эрзин кожунун Чогаан-Тологой, Бай-Даг, Нарын, Кызыл-Сылдыс школаларына ажилдаан. Башкы стажы — 44 чыл. Ооң иштинде 18 чыл школа директорлаан. Лектор, пропагандист, агитатор, район, көдээ Совет депутаты, партия райкомунун кежигүнү чораан. Шүлүктөрүн «Шын», «Тываның аныктары» солуннарда парладып турган, «Сенгилең» чечен чогаал каттыжышкынның идепкейлиг кижикчи.

«Бергелерге торулбайн» деп ном уругларына, төрөл-дөргүлүңге, хоор чонунга, номчукчуларга хоочун башкының ыдыктыг турскаалы, белээ-дир. 80 харлап чорааш, ном бижип каары — мога-шылап чок, быжыг тура-соруктуг чорун көргүскениниң херечизи-дир. Бо юбилейинде ТАР-ның үндөзилетинин тургустунганының 85 чылының оюнда улус өөредилгезинин хоочуну Алексей Ойдунович Дамдын башкы кандыг-даа денелдинг чазак шаңналынга төлөттин ооң чурттап эрткен амыдыралы, ажил-херектери херечилеп турар.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Чогаалдарына үндөзилеп өөредир башкы

Эрес-оол Садыганович Монгуштуң хар-назыны кожунуус-биле барык дең, ол 65-ки чылынче кирипкен. Хоочун башкы «Улус өөредилгезинин тергизини» хүндүлүг аттың эдилекчизи, 1-ги категорияны тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Башкы 1942 чылдың июнь 6-да Өвүр кожунун карак четпес ховуларлыг Саглы сумузунга малчын арат өг-бүлениң 10 уругларының эң улуу болуп төрүттүнген. Школа дооскаш, Соңгу Кавказтың Ставрополь хоорайга шеригниң бир чыл хуусаалыг тускай школазынга өөрнөнгөн. Ону доосканының соонда, шериг хүлээлгезин Черниговтун ужар чүүл училищезинге эрттирген.

Шеригден халажып келгеш, Кызылда күрүнениң педагогика институтун 1974 чылда дооскан. Ооң ам ниити башкы стажы 32 чыл. Бодунун мергежилинин айы-биле эртем башкызы, директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы, Солчур болгаш Хандагайты школаларының директору, он ажыг чылдар иштинде комсомол, партия ажилдакчызы болуп ажилдап чораан.

Амгы үеде Хандагайты ортумак школазында башкылавышаан. Ол уран чогаалга сундулук кижиге, боду база бижири. Алды чыл иштинде «Көдүрер даш тоожузу», «Хуу салым» деп номнары чырыкче үндүргөн.

Башкы боду чогаал ажилын 1970 чылда эгелээн мен дээр. Ол үеде «Улуг-Хем» альманахка ооң

«Сайзана», «Чакпалыг чавана» деп баштайгы чечен чугаалары парлаттыгылаан. Ол прозалан аңгыда, шүлүктөр база бижири кижиге. Республика солуннарына чаңгыс эвес шүлүү парлаттыган.

Ам мен башкының үстүнде адааным ийи номунга каксы доктаап көрейн. «Көдүрер даш тоожузу» ооң эң баштайгы ному, ында кирген кыска чечен чугаалары хөлчөк кижизидикчи уткалыг — найырал, ажил-ишчи чорук, мөзү-бүдүш, кижизидилге айтырылганы хаара туттунган. Ылаңгыя ортумак чада өөреникчилеринге класстан дашкаар номчулганың төрээн чогаал кичээлдеринге база эдертиглер сөзүгленинге дыка таарымчалыг. Черле башкы эртемниг болганындан ындыг ирги бе, Эрес-оол Садыгановичниң кыска чечен чугаалары 5-7 классчыларга хөлчөк тааржыр, сонуурганчыг ханы уткалыг.

Чоокта чаа үнгөн «Хуу салым» деп номун дүшкүрүлүг сюжеттерлиг чогаал деп үнелээр мен. Уян кижиге ыглаптар чыгыгы чогаал болду. Тиражы 500-ле экзemplар ном ону номчаан кижиниң сеткилинге исти арттырып каар деп бодаар мен. Шынап-ла, кижиниң салым-чолунга чүү-даа таваржыр деп чүвени башкы тоожузуңда көргүскен. Өлгөн деп санаткан өг ээзи чаяан бооп дириг артып, салымының кадыг-берге үелерин шыдажып эртер.

Урана ДОНГАК.

Дус-Даг ортумак школазының башкызы.

таттыган Кужур-Чыраа фермазын тургузуп, иштики специализацияны кончук шалып кылып чоруткан. Улаатай, Бора-Шай хойжу бригадаларын чырык-биле хандырган, суг сөөртүлгезин экижикен. Хей өрелиг турган ажил-агы 1977 чылда 270 муң рубль орулгалыг болган. Колхоз совхозче шилчээнинин соонда, 1979 чылда 3 малчын «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле, 2 механизатор «Алдар» орденин үшкү чергези-биле, а Намбар-оол Хенче-Караевич Монгуш Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Ол чылдарда Бора-Шай, Улаатай арат өг-бүлелеринин ажы-төлү совхоз стипендиязы-биле экономист, мал эмчизи, зоотехник, инженер мергежилдерин Саян артынга чедип алгылааш, төрээн Солчурунга дагдыныкчы даргазы-биле эгин кожа ажилдап турган. Ындыгларга мал эмчизи М.Ооржак, инженер Евгений Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр. Мурнакчы малчыннар Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени хөрээн каастаан М.Калга-оол, тыва эки турачы М.Биче-оол, Тыва АССР-ниң депутаты чораан Монгуш Күнзеңмаа, Хүндүлелдин демдээ орденин эдилекчилер М.Чинди, М.Сечиней, чоокта чаа ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы атты алган Мадон Монгуш олар Солчурун төөгүзүңе балалбас исти арттырып каан.

Ийи эртемни чедип алыры кижиге бүрүзүңе болдунмас бол-

байн аан. Ону сонуургаачал Солчур огул Б.К.Б.Монгуш амыдыралга туруштуу-биле шыдапкан. Совхоз директорлап ажилдавышаан, Челябинскиниң көдээ ажил-агыны механизастаар болгаш электржиридер талазы-биле институтун дооскан. 1985 чылдан бээр кожунуң чагыргазының даргазының оралакчызынга элээн ур албан-хаакчылааш, Мөңгүн-Тайга кожунунун көдээ ажил-агы эргелелин начальнигинге ажилдааш, Өвүрнүн көдээ ажил-агы килдизинг инструкторлап турда, коммунист партия дүшкен. Ол будулгаазының үелерде Б.Монгуш механизаторлар белеткээр курска башкылай берген.

Бүрбүжап Күр-Базырович чурттап келген назынында кижиге амытанның салымынга эрте-даа бол, орай-даа бол, таваржып келир өөрүшкүнү-даа, өлүм-чидимни-даа көрүп келген дээрзин ооң-биле чугаадан билдим. Студент тургаш таныжып алганы эжи, дээди категорияның башкызы, улус өөредилгезинин тергизини, өөнүн ишти Карат Очуровна ур аарааш, каш чыл бурунгаар «Кызыл-дустаан». Өлүмнүн караа соок. Солчур школазынга өөренип турган огул база озал-ондактан элээди чажында элекке «адының бажы хоя берген».

Ол бодунун амыдыралчы туружун кысказы-биле мынчаар тайылбырлаар: — Амыдыралдың аас-кежи дээрге кижилерниң

хар-назыны, эртем-билиги хамаан-чокка оларның аразында идегели, хүндүткели, чүнүң-даа мурнунда кылыр ишке хамаарылгазы, хүлээнген херээнге харысалганы бедидери-дир. Харысалганың аар чүгү хамааты бүрүзүнүн ыдыктыг хүлээлгези деп санаар мен.

Бөдүүн, биче сеткилдиг, томаанныг, дузааргак, хүндүлээчел Бүрбүжап Күр-Базырович буян кежиктиң сүмелекчизи — мергежилдиг башкы кижиге болгаш дыка хей оолдар, кыстарның салым-чолун «дарганнаан». Ооң өөреникчилеринден федералдыг автоорук «М-54» Енисей эргелелин начальниги Салчак-оол Сана, ТР-ниң электронуг харылзаа даргазы Владимир Монгуш, эртемден М.Аңгыр-оол болгаш өскелерге-даа Өвүр чону чоргаарланыр.

К.Монгуш ажил-үүлениң кайыдаа участогунга томуйлап каарга, компартияның шынчы албатызы болуп, 70 арттың кырынга үндүр харысалганың аар чүгүн кажандаа аартыктап көрбээн. Үениң судалын тудуп билер кижилерниң бирээзи дээрзин ол бодунун амыдырал, ажил-чорудулгазы-биле шызыткан.

Олажы-төл-биле бай, буянныг ада. Уругларының уруглары безин 10 четкен. Уйнуктары болгаш ажил-төлү ооң өөрүшкүзү, өндүр бедик идегели.

Даңзы САЛЧАК.

Кызыл хоорай.

Келир цеже көрүш

«ТЕХНИКТИГ ХАНДЫРЫЛГАДАН ЭГЕЛЭЭНИ ЧӨПТҮГ»

«Кадыкшылга» национал төлевилелдин шугуму-биле республикага келген 19 эмчи автомобильдерни кожуннарның болгаш хоорайларның эмнелге черлеринге Арат шөлүңге эрткен айда члел турда, Кызылдың «Дүрген эмчи дузазы» станциязының кол эмчизи Александр Степанович Тулин чыылган улустуң мурнунга «Хоорайның алганы 5 эмчи автомобили пациентилерниң өлүп хораар чоруун ийи катап кызырар. Ооң түңнелдерин удавас көрө бээр бис» деп чугаалаан кижиге. Ынчан мен иштимде «Эки-ле аазаашкын-дыр» деп бодавышаан, эмчинин сөстөринге тодаргай тайылбыр алыры-биле бир хүн станцияга келдим. Улуг эмчи кижиге черле ындыг-ла ыйнаан, Александр Степанович эрткен хүннүң анализин эртенги шакта кылып олурда, өрээлинге кирип келген болдум.

— Мени ниитизи-биле хоорайның «Дүрген эмчи дузазы» станцияның келир үези, ылаңгыя чаа эмчи автомобильдерни алганыңар соонда, чонга дарый эмчи дуза чедирлгезиниң шынары кончуг сонуградып турар.

— Бисте, дүрген дуза эмчилеринде, кижиге тыны алырында «алдын шак» деп билишкени бар. Чижээ, кандыг-бир айыыл-халапка таварышканы азы улуг аарыгдан хенертен бергедээн кижини ол «алдын шактын» дургузунда эмнелге черинге эккээр болза, ооң дириг арттарының аргазы бар алаар. Шак бо таварылгада улустуң өлүп хораар чоруу ийи катап кызырлыр. Ону боттандыраарыңа делегей негелделеринге дүжүп турар чаа автомашиналар, ында салдыгган амгы үениң эмчи дериг-херекселдери болгаш дүрген дуза чериниң эмчилериниң баштайгы үеде көргүскен квалификастыг дузазы улуг рольду ойнаар. Бир эвес «алдын шактын» үези ажа бээр болза, улустуң хораар чоруу ийи катап көвүдөй бээр.

— Чоокта алганыңар автомобильдерде салдыгган амгы үениң эмчи дериг-херекселдеринге идегелиңер улуг ышкажыл?

— Бир эвес дуза көргүзүр дериг-херексели эрги азы эм-таңы багай болза, кандыг-даа шыырак эмчи аарыглар аайы-биле хүлээп алдыгган стандарт үлгүгө дүүштүр пациентиге долу эмчи

дузазын көргүзүп шыдавас. Бо автомашиналар чок турда, бис дүрген дуза чедирлгезиниң үлгүлөрүн долузу-биле күүседип шыдавайн турдус. Моон түңнелдерин чавыс болуп турганы ол. Чүге дизе, эмчи дериг-херекселдери

биле хандырылгавыс ниити хереглелден чүгө 14 хуу турган, а амгы үеде бо эмчи автомобильдерниң ачызында ол көргүзүг 75 хуу чедир өзе берген. Ынчангаш бо хүннерде бүгү келдирилгелерниң 80 хууун дүрген эмчи дузазының үлгүлөрүнө дүүштүр хандырып болур. Ол чорук арткан 20 хуу аарыг улустарга дүрген эмчи дузазы көргүстүмөс азы өлүр дээни ол эвес-тир, берге кижилерге реанимобилдерни чорудар бис. Бир эвес амы-тынга айыыл чок болза, өске автомобильдер баар.

— Дарый эмчи дузазы негеттиниң келген кижиге чугула херек кандыг дериг-херекселдерни автомобильдерде тургусканыл?

— Эмчи автомашиналары А, Б болгаш С класстарга чарлып турар. Биске Б класстың беш эмчи автомобилдин берген. Оларны колдуунда реанимобилге деңгеп болур. Машиналарда кижини тынггарар, чүрээниң согуун болгаш тыныжының дүргенин хайгаараар, наркоз салыр аппаратуралар, дефибрилляторлар, глюкоза тодарадыкчызы, кезишкени, интубация херекселдери, балыг-бышкын шарыыр материалдар, агаарлыг база азоттук баллоннар, агаар вентилятору, үндүр-киир идер ийи хевириниң эптиг носилкалары, дамдылаар эм азар дериг-херексел, эмнер сугар сумкалар, эмчилерге кыдыгларында олуттар бар. Бо автомобильдерни ылап-ла аарыг кижиге амгы үлгүлөргө дүүштүр эки эмчи дузазын көр-

гүзүр кылдыр тускай дерээнин демдеглес аргажок.

— Кызылчыларның кадыын камгалаары-биле хоорайның «Дүрген эмчи дузазы» станциядан хүнде каш бригада «хайгыылче» үнүп турарыл?

— Бир хонукта эмчилерниң 9 бригадасы 5 чаа болгаш 4 эрги автомобиль-биле дежурныйлаашкынче үнүп, чурттакчыларның 100 ажыг келдиришкенин берге берип, дүрген эмчи дузазын көргүзүп турар. Бир эвес делегейниң эмчи негелделерин алыр болза, кончуг аар аараан азы кемдээн кижини кадыг чоруктуг «УАЗ» автомашинага сөөртпес ужуруг, а бис мурнунда өске арга база шилилге чок турган болгаш, оларны ажыглап турдус. Чаа «Газель» эмчи автомобильдери ол негелделерге дүжүп турар.

— Станция шак мындыг автомобильдерни ам-даа алыр деп билир мен.

— Бо чылын ам-даа 5 автомобильди манап тур бис. Оларның бирээзи С класстың реанимобибли болур. Бо машина бисте бар Б класстың эмчи автомашиналарындан улуг-ла ылгал чок.

Келир чылын хоорайга 10 эмчи автомобилдин немей бээри база көрдүнгөн.

— Эмчи автомашиналары-биле хандырылганага хамаарыштыр алыр болза, келир үеңер багай эвес кылдыр көстүр-дүр. Ол бир-ле дугаарында чонга эки болуру билдингир. Ынчаарга, участок эмчилеринге азы эмчи сестраларыңа бодаарга, дүрген дуза чериниң эмчилериниң шалың акшазын баштай өстүрбейн, а ажылыңарга азы улам тодаргайлаарга, силерниң дузанаар алыр улуска херек автомобильдерни мурнады бергениңе хомудавастыр силер бе?

— Мен удуртукчу кижиге болганымда, аргалыг-ла болза ажылдакчыларым шалыңнары улуг болзун деп бодаар мен. Ынчалза-

даа дүрген дузага хамаарыштыр эки дериттинген эмчи автомобильдерни мурнады бергени бо удаа кончуг чөптүг болган деп санаар мен. «Кадыкшылга» национал төлевилелдин удуртукчуларының талазындан езулуг бодамчалыг кылган болгаш элдепиг шалыпкын боттандырган базым-дыр. Эмчи-техниктиг дериг-херексели канчаар-даа аажок кудуку деңгелге келген «Дүрген дуза» станцияларыңа чүнүң-даа мурнунда оларның-биле дуза херек турган, Пациентиге дуза эмчи-техниктиг хандырылгандан кончуг хамааржыр деп чүве билдингир. Ынчангаш бир дугаарында станцияларыңа эмчи-техниктиг дерилгезинче кичээңгей угландырганы кончуг чөптүг-дүр.

Эки дериттинген чаа автомобильдер келген соонда, эмчилерниң ажылыңа сонугралы улгаткан, олар күзүлдү-биле ажылдап турлар. Бистер база медицинаның эге звенозунга хамааржыр бис, ынчалза-даа шалыңыңа айда 10 муң рубль немей ап турар участок эмчилеринге деңгээрге, ажыл төлевиривисти чүгө бо чылдың июль айдан эгелеп 5 муң рубльге өстүрүп каан. Маанаа хамаарыштыр улуг-ла хомудалым чок.

— Чонну бир сонуградып турар айтырыг — «Дүрген дузаның» станциядан шалыпкын үнүшкүнүң азы ооң чалалгага келириниң үези.

— «Дүрген дузаның» ажылының бир көргүзүү — оларның чалалгаже шалыпкын үнүшкүнүң болгаш баар черинге дүрген чедери болур. 10 ажыг чыл дургузунда эдилеп каапкан, мигалка деткимче-база үн үделгези чок эрги автомобильдерге далаштыг дүрген эмчи дузазын манаарының ортума 15 минута үезин күүседир берге турган. Бо чаа автомобильдер ол үени делегей үлгери — 12 минута чедир кызыларыңа бүүрүлдүг бис. Бистин станцияның эмчилери үстүнде чугаалааным далаштыг келдирилге чалалганы алган соонда, 4 минута иштинде адресче үнүпкен турар ужуруг. Арткан келдиришкенин өске ийи категорияга хамааржыр болгаш база тускай көрдүнгөн үелерлиг болур.

— Далаш келдирилге үези 15-тен 12 минута чедир кызырлыр деп чугааладыңар. Ол кижиге амы-тыны алырыңа кайы хире роль ойнаарыл?

— Чаңгыс минута дыка улуг ужуруг-дузалыг болур. Бир эвес чүрек азы тыныш дөрт минута иштинде туруптар болза, кижиниң мээзи өлүр.

— Кадрлар-биле четче силер бе?

— 45 албан-дужаалда 23 кижиге ажылдап турар. Фельдшерлер четчир, а эмчилер харын чедишпес.

— Силерге чугула айтырыг-дыр. Ону келир үеде канчаар шиитпирлээр деп турарыл?

— 2004 чылдың декабрь айдан эгелээш, «Дүрген эмчи дузазының» станцияларыңа хамаарылга өскерилген. Чижээ, дүрген дузаның мурнунда сорулгазы — чонга эмчи дузазын көргүзери турган болза, амгы үеде эмчиге чедир дузаны азы фельдшер дузазын көргүзери болур. Ынчан кээрге, чоорту эмчилер бригадаларын кызыргаш, фельдшер бригадаларны көвүдедири планнаттынып турар. Бо таварылгада эмчилер-биле четчелээшкени айтырыгы чоорту тургустунмайн баар. Ынчан чүгө эмчилерниң реанимация, күштүг терапия болгаш уруглар бригадалары арттар.

Станцияның материалдыг баазасы багай. Бо бажычывысты мурнунда чылдарда партия обкомунуң чолаачылары ээлеп турган. Кызылга дүрген дуза эмнелгезин тударының дугайында Чазақтың шиитпирин бар. Амдыызында белеткел, дугуржулга ажылдары чоруп турар. Бо улуг төлевилел чоорту боттаны бээр-ринге бүүрүлүм улуг.

— Төлевирлиг эмчи дузазы көргүзүп турар силер бе?

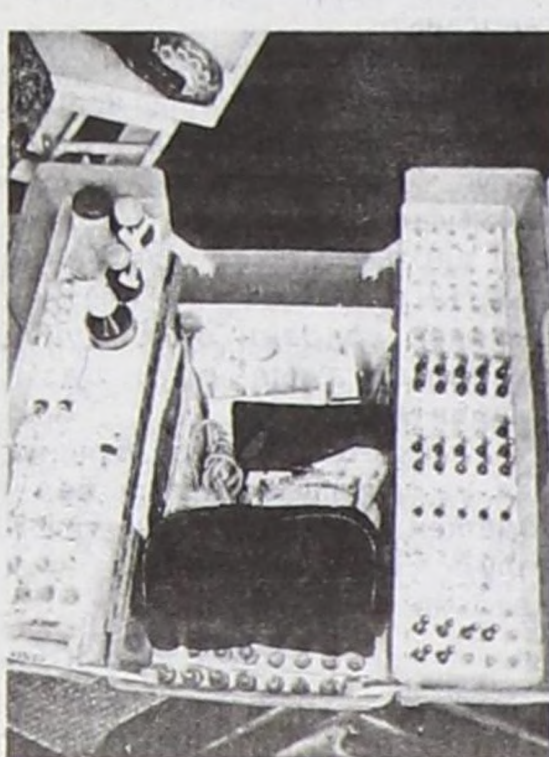
— Чылда 40 муң рубльге тускай бадылаттыг төлевирлиг дузаны көргүзүп турар бис. Бир эвес «Дүрген эмчи дузазының» станциялары турум, эки ажылдазын дээр болза, ол бюджет акшазы-биле 100 хуу хандырттыг турар ужуруг. Чуртта «Халас эмчи дузазының хандырылганыңа күрүнө магадылалдарының дугайында» тускай сорулгалыг программа ажылдап турар. Ооң бирги пунктуунда дүрген эмчи дузазы ыяап-ла халас турар деп айткан.

Кижиниң кадыыңа акша камналгазын кылып болбас. Бистин бюджетивис биске чедишпес, ону долузу-биле хандырыбайн турар деп бодаар бис, ынчалза-даа хоорай чагыргазы биске кезээде дузалап келген. Бо чылын берген 1 миллион 200 муң рубльге эмчи дериг-херекселдери садып алырын планнап турар бис. Хоорайның «Дүрген эмчи дузазы» станцияның ажылы туруп алган деп чүве бо хүннерге чедир черле турбаан. Аңаа чагырганың деткимче-зи улуг деп санаар мен.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чуруктарда: эмчинин сумказы; автомобильдин дерилгелерин иштиги хевирин; бөлүк эмчилер болгаш дежурныйның ээлчеглиг чалалганы хүлээп ап турары.

Авторнун тырттырган чуруктары.

"ШЫННЫН" ПОЧТАЗЫНДАН

ТАР-ның 85 чыл оюнга уткуштур

«Сойоттар деп болбас!»

Россияның школачылар аразында хостуг хүрешке бирги чери дээш маргылдаазын судьялап чоруп тур мен. РФ-тиң Өөредилге яамызының төлээзи, улгады берген кижилер менче-ле көрүп каап турар мындыг. Оон бир ажилдаар ээлчээм эрттирип кааш, сандайга чаа-ла дыштаныр дээш олурар аарым билек, демги төлээ чанымга чедип келгеш, айтырадыр:

— Буруудатпайн көрүңер, кожа олурар алгаш, силер-биле чугаалажып болур бе?

— Олурар көрүңер, чугаалашпайн канчаар.

— Тывадан келген силер бе?

— Ийе.

— Ам база буруудатпайн көрүңер, мени Владимир Николаевич дээр — дээш, холун сунадыр.

База адым ададым. Кижин бичи агаар-бойдус, амыдырал-чуртталга дугайын сонургап чоруй, чогуу-на кол айтырып салды:

— Сагыжым үргүлчү өйүп чоруур айтырым бар, айтырбастыр деп бодааш, чадап кагдым: «Сойоттар дээрге чогуу чүү дээр чүвөл?!». Эпчок азы багай болза, харыылавын барып болур силер.

Алаң кайгай бердим. Кандыг сорулгалыг айтырып орап кижилер боор? Оон харыыладым:

— Тыва дылда чогуу ындыг сөс чок. Утказы та чүү дээр чүве, билбесим-не шын.

— Буруудатпайн көрүңер! Силерге аарышкылыг болу бээр ирги бе азы куду көргөн сөс ирги бе дээш, пат-ла турдум. Чогуу чугаалаксаан төөгүм мындыг чүве. Красноярск крайга, Енисей кыдыына төрүттүнгөн, аңаа чаш чылдарым эрткен мындыг кижилер мен. Кончуг аш-чут чылдар болуп турган. Бистер кедр идик-хеп чок, чиир аш-чем чок дыка бергедеп турган бис. Үчүгөн чанагаш эш-өөрүм-биле Енисей кыдыына баргаш-ла, хем өрү көрүп, оон бадып кел чыдар сал бар бе, чок бе деп чүвени хынаар, сал кээрин манаар турган бис. Бадып орап салды баштай көргөн кижилер — кончуг маадыр болуп турган. Шаашкактаан бызаалар, молдургалар дег аалдарывысче маңажып-ла каар турдуvus:

— Сал бадып олур!

— Тывалар кел чорлар!

Улуг байырлал эгелээр деп барганы ол. Ада-иелеривис бистерни арыглап, аштап, баштарывыс дырап берип, каш-даа катап ылавылап турган:

— Чүү деп болбазын утпадыңар ыйнаан?

— Сойоттар деп болбас.

Салдап бады келген улустар бистерге эът-чемни эңдере эккеп

дүжүрүп бээр турганнар. Маңажып келген оолдар, кыстар бистерге крупчат деп ак далгандан быжырган хлебтер тутсуп бээрлер. Ол хлебтин амданы ам-даа аксымда хевээр. Ол үелерден бээр ындыг амданыг хлеб мынча ботка чип көрбээн мен. Ол аалчылар чоруптарга, катап келирин четтикпес манаар турдуvus. Ынчан улуг кижилер, ада-иелеривис бистерни дыка чагып-сургаар турганнар: «Сойоттар деп черле чугаалап болбас эвесче. Оон башка моон сонгаар келбейн баар». Бистер бот-боттарывысты база чагыжар турдуvus: «Аксын дестүнер эвес, ынча дептин, халак! Ат болганы ол!». Олар дыка үр келбейн баарга, кым-на ындыг сөс эдип турганын дээш, чокшуп-даа турдуvus.

Ол чүү ындыг кижилер кээп турганын билип алыр дээш кызып турганывыс билдингир болбайн канчаар. Тоол ораны кылдыр бодап турган ол чуртувусту Тыва Арат Республика дээр чүве-дир деп сөөлүндө тодарадып алган бис. Оон бээр тыва кижилер менээ дыка чоок төрелдерим ышкаш кылдыр сагындырар апарган...

Элээн-не хөөрештивис. Ада-өгбелеривиске тодуг-догаа чурттап, берге өйдө өнүктүрүңер ынчаар дузалажып чораанынга дыка-ла чоргаарланып орган мен. Сергей ООРЖАК.

«Тура-соруун салба, кызым!»

Бодунга таарышкан чолдаксымаар дурт-сынныг, арын-шырайы чазык-чаагай аныяк кысты Чаа-Хөлдүн төпчүткен библиотеказының чурт-шинчилел салбырындан бо-ла көрүп болур. Ол дээрге салбырның эргелекчизи Алина Маспик-ооловна Санкова-дыр.

Алина Маспик-ооловна Чаа-Хөл ортумаа школазын дооскаш, ыңай-бээр өөренип чорбаан, хоочу аары кире берген малчын авазынга дузалажып турда, каш чыл шуужуп эрте берген. Авазының кадыы экижи келирге, Чаа-Хөл суурга ажилдап эгелээн.

Аныяк кыс үр-даа болбайн Эрес Санков-биле өг-бүлө туткан. Оон ийи ажы-төлдүг болган. Ынчалза-даа ынак эки араатанзыг өлүрүкчүлөрдүн холундан барган, үр-даа болбаанда, хоочу аарыгдан авазы база «кызыл-дустай» берген. Ийи улаштыр аар ажыг-шүжүггө таваржып турза-даа, Алина Маспик-ооловна быжыкы-биле туттунган.

Ол суурнуң хей-ниити амыдыралының идепкейлиг киржикчизи. Көрүкчүлөр ону суурнуң «айлаң-кужу» дээр. Сцена кырынче тыва тонун кеткеш, чавагазын салбактааш үнүп келирге, ынак ыраажым чораан Кара-кыс Мунзук сагышка кирер.

А.М.Санкова кожуун библиотекказынга ажилдай бээрге, баштайгы үеде эш-өөрүнүн деткимчези дыка улуг болган. Библио-

теканың уруглар салбырынга чеди чыл ажилдаан, оон соонда номчулга залы өске оран-саваже көже бээрге, аңаа чурт-шинчилел салбырын ажиткан.

Салбырга кире бээрге, хей санныг стендилерде делгеттинген номнар, сеткүүлдер музейни сагындырар. Карака дораан-на «Тыва улустуң аас чогаалы», «Тыва хөгжүм херекселдери», «Төрээн черим төөгүзү», «Сарыг шажынның эрткен болгаш амгы үези» деп булуңнар илдиге бээр. Бо-ла салбырда хана солуннардан, стендилерден суурнуң төөгүзү, алдарлыг кижилерниң допчу намдарлары-биле таныжып болур. Ында бир булуңда тыва чоннуң шаандагы өг эдилелдерин база делгээн.

Алина Маспик-ооловна черле чогаадыкчы ажилдаар кижилер. Амгы үеде Чаа-Хөл девискээринден ТАР үезиниң улуг мөгелериниң, ол үениң чүгүрүк аъттарының болгаш Чаа-Хөлдүн суг хөөл-бээне кире берген суурларының төөгүзүнүн дугайында чүүлдерни чыып бижип турар. Ол кожуун архиви, хоочуннар-биле быжыг харылзаалыг ажилдап турарын чоокта чаа билип алдым. Сорук-кур кижилер сураанын чедип алыр. Тура-соруун салба, кызым!

Николай ТАНЗЫН,
культура ажылының
хоочуну.

Чаа-Хөл суур.

Наадымга уткуштур

ТЫВА ӨГДЕН БАЗА ТИКСЕ...

Чыл санында Наадымга өглер тигер чаңчылдыг бис. Ол чаагай чаңчыл апарган мөөрей аныяк-өскенге, даштыкыишти ки аалчыларга болгаш мен ышкаш назылап кыраан улустарга солун. Чылдан чылче өглерниң дерилгези чараш, сайзыраңгай апарган, ылаңгыя Бай-Тайга, Эрзин кожууннарның өглери өскелеринден ылгалдыг, чараш. Аптаралар, үлгүргө, согааш, харын мырыңай шуурунда безин ыяштың бодундан оюп тургаш дүр-зүлөр кылып каан, тывынгыр-сагынгыр каастааны онзагай чорду.

Бо бүгү чараш чүүлдерден аңгыда, мээң сеткилимге таарышпаан эпчок чүүлдер база бар. Чон чеже-даа хей чүве болза, черле хундүктел деп чүве бар болгай. Өглер көөр дээш бакылаарга, бакылатпас, өгже кире берген кижилер болза, чүгле читкезинден туткаш үндүр итпес. «Ам комиссия кээр, үнүлөңер!» деп каржы-дошкун аажылай бээр.

Өгө кирген аалчыны тыва чон черле алаалавас чораан. Бо бай, дөө яды кижилер-дир, азы бо дарга, дөө ажылың кижилер деп ылгавас, кирген кижилер бүрүзү ыяап-ла кара, сүтүг-даа бол, шайын ижер, ааржы, тараа-даа болза, амзаар турган. Наадымда өгө кирген кижилер бүрүзүн чөмгөзүн дивейн тур мен, ындыг-даа бол, чүведе аян бар-ла болгай.

Мындыг таварылганы база көрдүм. Баштайгы Наадым байырлалдарында. Кызыл кожууннуң өөнүн херээжен ээзи бооп турдум. Чамдык

кижилерни хундүлөп шайладырга, боттарының өөндө чүве дег, нары-шээр чок чөмөнни олурар бээр чүве чорду. Хайындырган сүт өрөмези-биле бодум соктаан тараам аппарып салган мен. Өрөмелиг тарааның солунун дээш 2-3 аякты булгап кичпеш, ыңай-бээр көрдүңүлөп, ам дөө быштакты, дөө этти дээш-ле, баар. Чөмөн хевирин буспайн, бичилеп аас деп чөмөннөзө кандыг боор.

Комиссия талазы-биле саналым. Аңаа эмин эрттир хей кижилер.

Амы-хууда санал

ни херээ чок деп бодаар мен. Алдыдан тос чедир кижилер чедер. 70 хардан өрү назылыг ийи кижилер, ортумаа, 45-50 хар назылыг ийи кижилер болгаш 20-30 харлыг аныяктар болза эки. Кижилер бүрүзү тустуунда онаглыг: бир улуг назылыг кижилер өгнүн даштын: базырыглары чүдөн кылдыгдан, курлары, дээвири адаккызы шын бе, өрегежи; ишти ки дериг-херекселди: хана көгү баг бе, кадаг бе, хана аксын шын шараан бе, чеп бе, хендир бе; өгнүн эт-херекселдери шын туружунда бе: кижилери, аш-чеми — шуптузун үлежи аар. Назынын айтып турар чүвем, 70 хардан өрү назылыг кижилер бо бүгүнү сайгарып билер боорга сүмелээрим ол. Ортумаа назынын улусу ол бүгүнү эки-ле билбес чадавас, аныяк уруглар ол бүгүнү көрүп, сактып, өөренип алзын деп

бодарым ол.

Сөөлгү үеде өглерни чүгле комиссияга дээш тигер апарды ышкаш. Комиссия көрүп, хынаваанда, ынаар кирип, бакылап-даа болбас болгандыр. Аш-чемге кым-даа дээп болбас. Кажан комиссия киргеш барган соонда, өг ээлери салдыныптар чаңчылдар бар апарган. «Эки эээр тевер, кускаан-сааскан дойлаар» деп үлөргө ышкаш, улуг «дой-даа» эгелээр. Чамдык кожууннарның даргаларын көөргө, өг дөрүндө хөлестей теп алган, эзеңгизи элээн дыңзыг, аксы чымчай берген олурардыр. Мен бодарымга, өглерге арагалаашкынның бичии-даа херээ чок деп бодаар мен. Тывалар шаанда өглеринге ынчаар арага-даа ижи чорбаан. Байырлалда кандыг аалчылар, кандыг чон келбесил — ишти ки-даштыкы дээш.

Кол саналым. Чылдың-на болур Наадымга бир кожуун чингине, бистиң өгбелеривис-тин чурттап чорааны тыва өгден тиккеш, чонга көргүссө кандыгыл? Амгы тип турар өглеривис, чеже-даа кызыдарывыска, «хайнак» болуп турар. Тыва өгнүн дашты, ишти, дериг-херекселдери болгаш харын бүгү-ле чүүлдерин канчаар, чүнүн-биле кылырын улуг назылыглардан айтырып билип алза эки боор. Аныяк-өскенге тыва өгбелерин чурттап чораан өө бо-дур деп көргүскөй бис.

Шулуу Агбаан-Шырап уруу Онал, күш-ажылдың хоочуну.

Хөөржүдүлге байырлал эвес-тир

Назыным улгады берген кижилер болгаш, эрткен болгаш амгы үелерни бо-ла деңгей бээр мен, бир эвес шыны чугаалаар болза, өскерилгелер хөйдүр. Оларның шуптузу база эки эвес чүве-дир деп түңнелге, бо-ла кээр-дир мен.

Чижек кылдыр мындыг чүүлду кириңер. Чоок кижилер чок апарган ажыг-шүжүлүг улус-биле таакпылажып чаңчыл бар. Шаанда бо чаңчыл эки уткалыг турган: багай чүвеге таварышкан улусунга кээп шыдаваан төрөлдери, эш-өөрү олар-нын ажыг-шүжүүн үлежи, сагыш-сеткилин оожуктуруп, чазыктыраары-биле келир турган. Ол кээргээн сеткилдин илерээшкени-дир.

Амгы таакпылажышкын арагалаашкынче шилчээн дизимзе, меге чүве чок. Таакпылажылга кижиниң чок болган хундүнд эгелээш, 7 хонуунга чедир уламчылаар, чамдыкта харын-даа оон-даа узаар апарган. Ынчап кээрге, качыгдалга таварышкан улуска оон халалы аажок. Келген ырак-чоок кижилер бүрүзүн ашкарып-чөмгөзүп, оларның-биле хөлзөп келирге, ындыг амыр бе? Куткан арагазын база ишлес эвес.

Чамдык улус качыгдал болган бажыңга таакпызы чок келгеш, чок апарган кижиниң хааржааның чанынга олурар алгаш, «маңаа ийи-үш хондун» деп мактанар. Оларның херек кырында дузазы чок болдур ийин. Ындыг «төрелдер» чүгле артык дашка ижиңгирин бодап олурарлар. Араганы эвээшти кудар болза, мырыңай сөглөп болур. «Эзеңгизи дыңзыг» улус ырак-чооктан чыгып келген улус «бурганнаан» кижини таптыг үдээринге шаптыктыг.

Бистиң суурнуң хөөрлери суурдан ырак эвес черде. Ынчангаш чок апарган кижиниң хааржаан дөрт кижилерге чедир холга көдүрүп алгаш чедире бээр чаңчылдыг улус. Чевегин

довураан дедир чүгле ону каскан улус хөмөр. Ийи-чаңгыс улгады берген ашактар харын эши бээр боор чүве. Мен бодарымга, ажыг-шүжүг үлежи келген болган соонда, күзөлдүг кижилер довуракты экип болгу дег.

Хөөржүдүлге доостурга, черге арага-дары кудуп, чигир-чимис үлээр чаңчылга база удур мен.

Чамдык улус аңаа-ла ээриин шыырак апаар. Бажыңга келгеш, улаштыр ишкеш, ужул-туруп эгелээрлер мырыңай эңдерик. Ээриин улгатканнарны бажыңнарынга чедирер деп улуг ажыл качыгдал улуска оон онаажыр-дыр. Чок апарган кижини хундүлээр туржук, орнукушудулганы анаа арагалаашкынче шилчидип турары окта шын эвес. «Кызыл-дустаан» кижини ындыг яңылыг өске оранче үдээр — багай чаңчыл-дыр. Шаанда тываларга ындыг чүве турбаан.

Оон ыңай база бир бижиксээн чүвем бар. Дөргүл-төрелдеринер, ада-иенер чок апаарга, «ылгаш-паңар» дивейн тур мен. Качыгдалга таварышкан кижиге хомуданчыг, харааданчыг болбайн канчаар. Ынчалза-даа кааа ыглаарын, качыг-даарын база көөр болза эки. Улус мурнунга ол туттунар ужулуг. Бойдустан чаяалгазын канчаарыл, дөмөй-ле бир хун шуптуvus «дуу оранче аъттары» апаар болгай бис. Чүгле харын аныяк назында оолдар, уруглар элекке өлүрге хомуданчыг болур чүве.

Кажан кайы-бир кижилер мөчүй бээрге, халактаан херээ чок. Ол дириг чорда дузалап, карактаар турган. «Чурттаары — човулаң, өлүрү — чыргал» дижириңде утка-ла бар. Кижилер бүрүзү хай-бачыттан, аарыг-аржыктан болгаш өлүм-чидимден чайлап-ла чорзун, бурган өршээ!

Ояа АМАЙ-ООЛ.
Кур-Чер суур.

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы **Ш.Д.ООРЖАК.**
2006 ч. август 5

10.00 – 12.00 – Фестиваль киржикчилерин үдеп чорудары.

